

Юрий Рогач

Е

Аркадий
Макаров

P. Косач

ЮРІЙ КОСАЧ

ДЕНЬ ГНІВУ

ПОВІСТЬ ПРО 1648 РІК

I ЧАСТИНА

Pavlo Lymarenko

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ „УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО”

Регенсбург 1947

ЦЕЗАР СТЕПІВ

- 1. ДЕНЬ ГНІВУ.**
- 2. ХМЕЛЬНИЧАНИ.**
- 3. СОЙМ У ЧИГИРИНІ.**

Autorized by

HQ EUCOM Civil Affairs Division AG 383.7. GEC – AGO from July 1947

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

Мойому
спікові Богданові
присвячує

ВІД АВТОРА

Змістом цієї книги, максимально, ізза технічних умовин, сконденсованої — поетичне зображення дій великого року революції, від травня до вересня 1648. Проте сливе кожна ланка поетичної візії, творена в найбільшому захопленні й подиві до доби, сперта на історичній правді. Сливе за кожним словом цієї книги стоїть документ, всі сюжетні лінії, все, що може видаватись легендою доби, бере початок із стислого джерельного матеріалу. Герої, крім кількох синтетичних, дійсно жили й діяли. Книзі цій світла передусім особистість В'ячеслава Липинського, що осяяла новим світлом і палахкотінням свого великого і самотнього духа всю героїчну добу 1648—1657 так, як ніхто перед тим і після того.

В іншому, почувавшись до великої вдячності передусім проф. дрові Олександрові Огоблинові, який так охоче й прязно давав свої неоціненні поради щодо насвітлення деяких історичних постатей і течій доби, досі затемнених; генштабу ген.-хор. Всеvolodovі Петрову, за фахові вказівки в проблемах історії війн Хмельницького; проф. д-рові Михайліві Годлеві за зичливу допомогу джерелами, проф. М. Глобенкові, проф. акад. Л. Білецькому, проф. акад. П. Курінному — глибоким знавцям нашого мируного за поради й вказівки.

Крім цього почувався до вдячності всім тим, які безпосередньо дбали про появу цієї книги. зокрема Управі Видавничої Спілки „Українське Слово”

Дружиною подякою зобов'язаний я всім приятелям цієї книги, що творилася серед дуже несприятливих обставин еміграції — передусім родині п. проф. Г. Петриченка, поетові Василеві Барці, мистецеві Мирославу Григорієву.

Головною темою „Дня Гніву” — стихійний, всенародній, революційний зрив української нації й ступнепе формування політичного світогляду Б. Хмельницького та нашої провідної верстви в початах повстання.

Остаточне закріплення того світогляду й насвітлення особистості й діяльності Великого Гетьмана та Когорт його найближчих співробітників — це тема „Хмельничаї”. Осередньою постатю „Соїму в Чигирині”, що хронологічно обіймає рр. 1655—57 — Юрій Немиріч, а провідною ідеєю — призначення України у всесвіті. Втрачений роман „Дюнкерк” (друк. в паризькому „Українському Слові” 1935), повість „Рубікон Хмельницького” (1943), хоч стилістично відокремлені, в деякій мірі, становлять пре-лог до циклю „Цезаря Степів”.

Юрій Косач

I

Дим гармат під Цецорою — як ця мряка над плавнями, грім гармат під Охматовом — як цей рик бурунів об пороги; блиск шабель під Дюнкерком — як ці крила вогнисті метеликів, над плесом саги Дніпрової. Багрянець присмерку над Великим Лугом, а тоді під Цецорою, яничарам відплачував за загибіль любого батька, сотника Михайла Хмельницького, сам — один відбивався від ворога й не здолав: так і зашморгнувся аркан на ший — і тоді багрянець присмерку ронив кармазинні скравки на землю.

Спломеніла чорна сага Дніпрова, зійшлись явори темними коронами над головою, а плесом сновигають метелики — скалки пожежі, а лілеї вигнули зміїні била, п'ють вонними чашами вино вологи, спломеніли й лілеї...

— Остапе, сину мій, Остапе мій золотий!... Та ж ніжками маленькими бігав ти по подвір'ячку, а гуси біле своє губили пір'я, аж до суботівської церкви, там, на кручи, бігав-еси, побігав, ловив бабине літо. І сміявся до квіття, що вишивали царину. Бодай же той пес, що клав путь на твоє тіло сині пруги, не діждав неділі. Бодай же пекольною мукою, безжалільним залізом розвернули йому груди, що він твоєого дитячого стогнання й прошення не слухав. Бодай колом зав'язло йому плюгаве слово, що ним тебе гадав споганити, гаспид!

— Олено, моя Олено... Г'яна моя голова, контентували мене курінні, заливали мое горе огневицею й сиджу я тут, от і старший сиджу, Хмельницький, аж посивів у війнах, а над сагою нуджу білим світом і горить він мені криваво в страшних очах моїх. Може й по волі ти пішла за пісом Чаплінським? Хіба не вгризлася б йому в горло, коли перекинув тебе через сідло бранкою, хіба не роздерла б йому той його кривий писок, так бо вже не дала б себе на поталу... Може й кривджу тебе, Олено. Але душою бура метеляє як стебелинкою, вивертає з корінням мозок. Богневиця палить мене, як же й палить, жилами біжить, жене полу-

м'яні струмені, трясе мною як літавиця. Ой, упав би до сирої землі, як до матінки, питався б її поради: за що бо мені такеє? Чи не достойний я був тихого раювання, Господи? Чи мук не відбув за тебе, чи не карався в бісурменських кайданах, з твоїм ім'ям, Господи, сам-друг під Цецорою йшовши на яничарню прокляту? Чи не гризли мені перегуби рук іржаві кайдани й на ногах кайдани, а важенні, а важенні, а так я був до галери прикутий. Плечі ятрились від ран, мила їх, гірко полоскала морська вода солона, а сонце доймало пеклом, а чи ж вітер не в'ялив мене невольника?

— Може я тоді цілування Корана приймав? Може падав плюгавим башатам під ноги, просився в їх ласки? Може коли в інший час, зрадив я Тебе, Господи, народ мій і віру мою зрадив, може найнявся конфідентом, катівським челядником, братопродавцем? Знають усі тее, що чистий я перед усіми і перед Тобою, Боже, чистий, хоч і сьогодні на Страшний Суд Твій стану й очей не позичу в нікого. Скривдив ти мене, Боже Смиренною Зиновія скривдив. За рани мої, Господи, за песю службу мою Річипосполитії нашій, за труди й зної мої, за поневіряння, за те, що моїми руками славу собі загрібали, так мене нині посоромили. ...Остапе, Остапе, синочку мій золотий...

— Але возмездя аз воздам, аз воздам за кожну рану твою, синочку, за кожний стогін. Пошкодуєте ще, панове старости, пошкодуєте ще панове комісари коронні, панове гетьмані українні, о, пане-ляше, пожалуєш іще...

— „Жону і дітей його тим прямим нашим привілеєм, тим же загородним двором і землею в старостві чигринському, під городом Чигрином, над рікою Суботівкою будучими, которими предок його Михаїл Хмельницький і он сам без усяких помішок держали, сохраняем...”

— Сохранив-еси, мості королю. Добре хотів ти для мене, та не дали, не дали пеські синове. На поталу мені сей привілей віписав ти, пане Владиславе й потоптали його — хто?... Шляхетка безплюдрий, каправий, пресобачий син Чаплінський, бодай же грець його трапив у саме серце враз із приятелем його гемонським Дачевським...

— П'яна моя голова, друзі, ой і п'яна ж козацька голова. А король Владислав такий же плохий як і я, у такій же неволі кролевенят лукавих... Бліснули б ми з тобою ще в 46-ому році булатом, під Істамбулом і під Дамаском стояли б нині, Господень гріб визволяли б, а не дали ж і не дали, завидючі нашої слави...

— Олено, Олено моя. Прокипіла туга моя аж до гли-

бу серця, прокипіла до дна моєї душі. Руки твої цілую, білі руки, нагідочки, впаду до твоїх ніг... Боже вернеш Ти мені їх? У Печери навколошках піду, славу воздам Тобі важенними свічками, як ніхто не воздавав ще, церкви поставлю мурою, львівськими майстрами розписані, верни мені їх, Створителю... Остане мій золотий сину... Один Ти лиш, Боже, Душає преблагий, владен, не король, не наш убогий ке-роль Владислав...

— — — Замів вітер узбережжя Висли. Квітневий, лег-кий вітер. Поніс дрібний пісок, обвіяв надвисляні пустарі, вдарився об мури палати Казановських, шугнув попід замок. А жовті косини світел упали через міст на чорні хвилі. Ще у Фукера гомонілі п'яні шляхтири, вийздили кочами на Krakівське Передмістя. А в заулках Вузького Дунаю, де катедра св. Яна, брязнули бердиші нічного обходу. При-світили ліхтарнею: Who is there?

Пройшли. Ladislai Regis Milites, saperlot...

Хрипло озвались з замкової вартівні височенні шкоти. З Уяздова завернула під замок, у замковий дідинець, проїхала куча. І, тепер вгору, по широких сходах, крізь пустельні залі, а в високих вікнах бліда ніч. Змеркли на стінах портрети Вазів, стали зеленолікі, ще сухірлявіші, ще хмуріші. Змеркли й гобелени з битвами під Смоленськом, під Москвою, під Хотином, з морською битвою під Оливою. Змеркнув візерунок короля Владислава, що був зображеній як Помпей, у римському шишаку, ставув одною ногою біля Адріянополя, другою приборкав диких московитів. Тріумфатор-Владислав, Владислав IV Віктор...

Просвіт у дверях — тихо, ще тихіше — варта аллебардами застала дорогу, не можна до Його Мості короля. Але це канцлер Юрій Оссолінський, „пробачте, в любий час, у любий час”... І тихо, тихіше канцлер у чорних сап’янцях, у чорній гупелянді, тільки біло-лебединий, добре нахромалений комір. Ще три покої, хропуть камердинери в кріслах. Канцлер оторопів від світла — двері співно скрипнули. Станув, жмурився від мигтіння свічок... „Ай!” Це Реня — найулюбленніша королева, варшавська повія. Над невинними очима намальовані спаленим корком брови, крутими дужами, мишка, королівська мишка. Лерін — шведка, м’ясиста, рожевава, мов поросючок, Марай — танечниця. Їх Оссолінський застав як привид, моторошний кажан; хіхікнули, сівши на краю скуйовданого ліжка, в морі перин, пухови-

ків. А король підбіг до світла. З батистового коміра сорочки виставало його вузьке, стомлене обличчя, як шуряче, обличчя жовте аж землисте, вуси щітиною, сиві волокна на чолі, вуглінки очей глибоко, в яминах. Він посміхнувся, „ну й щож, здавалось говорив, от бачиш який я...” пощипав пальцями борідку. Канцлер дивився не на короля, йому було ніяково, дивився на тремкій пломінь свічі.

— Goddam, крикнув пискливо король, розважаємось, Оссолінський, безсоння мучить, а тут холодно як у псярні. Прокляті шкодують дров, шкодують свіч. Холодно, темно. Кажуть уже весна, а де тая весна в Варшаві? Скнари, давигроши, лижварі... собаче королівство, стосот прокляте королівство це... Оссолінський вклонився. Реня терлась голим рамям об золоченого купідина, різьбленого на поруччях ліжка, й дивилася безсorомно на канцлера. „Шкода з ним говорити, подумав канцлер, а це відьми, літавиці, ссуть його кров, вампіриці...” Лерін накинула на себе кирею, кирея була чорна, й від того її тіло зблілого. „Ваша королівська мосте, проказав канцлер як найсухіше і перейшов на латину: гінці від коронного гетьмана, я того й прибув з Уяздова”. „Чого?” крикнув здалека король. Він страшно скривив уста, гостець його доймав „Чотири тисячі татар з перекопським мурзою Тугай-беем прийшли на Січ. Піше й комонне військо збирається по полю й у лугах...” „Ну, й що ти на це?” Король спломенів і погас у мить. „Потоцький бачить ще привиди, але я не хотів би легковажити становища. З іскри — пожежа...” „Все він, все той самий?...” Канцлер кивнув левячою головою. „Goddam, ще пискливіше крикнув король, в його очах бліснули злорадні, жовті вогники, я казав, я ще тоді говорив і Конецьпольський один мене розумів, вічна йому пам'ять. Я говорив — тільки не дратувати козаків, тільки випустити їх на турків. Не схотіли, своє вето поставили, а він їм покаже.. Хмельницький їм покаже, я тую людину добре знаю... Це на все рішений муж, цьому пучки не клади в рот... Покаже їм, товстопузим, навчити їх задериголов, п'яниць, розпусників... Хмельницький Густавової школи, Хмельницького колись і великий Конде хвалив, а Пшіемський, а де Гебріян, а Тіллі? Я листи маю, я лис... Ай”... Він скопився за ногу й, вівкаючи, пошукутильгав до ліжка, упав на ліжко. Марай побігла до шафки по бальзам, а Лерін ростирава йому стегно, приговорювала: „бідне дитятко, бідний королик”... Тільки Реня, здригаючись від холоду, з неймовірним призирством лідвела очі, пішла грітись до вмираючого вогню в ватрані. По дорозі

нахабно поглянула на канцлера, вигинаючи й так вигнуті дуги брів на безбрковому лобику. зукоса поглянула на нього насмішкувато, але й принадно. Король потопав у батисті, вив, хватався жовтими пальцями за подушки. „Та йому треба медикуса, подумав канцлер, автім це труп, це змора. З нього ця безстидна сміється...” і він голосно сказав: „Я йду по медикуса, ваша мосте...” Читати листи від коронного гетьмана не було ніякої потреби. Косини жовтого світла впали в темінь покоїв. Оссолінський крикнув, там побігли камердинери й захеканий, заспаний ляйб-медикус доктор Раччіолі...

Хміль минає. Богневиця не легка. Як літають ці золоті мухи, ці пломінні мотилі. Там у таборі ще гомонять. вирвався, що там по тих бенкетуваннях? Поки походу нема, п’ють, всі попились з радощів. Легше, може так легше, коли пити, заснути, забути. А жити як снити, все одно Так світ інакший, може й веселіший, ніхто того не бачить. тільки я, відьмо ніхто не бачить... А надяТЬ же, лукаві, гетьте від мене! Чорноока, змиеока, вампірице, ти? Розсічу тебе шаблею, кров мою приходите пити, змii ви ненатлі, кров мою вип’єте дощенту. Заклинатиму вас. Груди мені випалите, літавиці. Вирвете серце мені, гаддя пекольне На Лисугору. ти, зо слъзою в очах, ти, що так коси твої літають за тоюбою, чого тобі треба. гетьте від мене, гетьте з очей. чарівниці...

— Радили люди: підбити на море товариство. Алеж бо моя мета тут, не на морі, та я на морі зпламенів би од нудьги. Сину мій, Остапе мій... Ні, не на морі мое возмездя... Олено, Оленко моя... Коли б знов, що вернетесь сам пішов, сам катові пред’явився б... Рокош і так кажуть сю. На Дон же мені йти теж радили. А мені що по розбійництву, а що мені по козацькій вольниці? Затужу тільки ще кріпше на Дону, між кошлями, між дикими п’янчугами зядію, в богневиці втоплюсь. Важко караеш, Боже. От тут би над цією сагою й’згас. А Москва? Ой, не хочу, не хочу московської ласки... Прикро від Москви, не по мені, сто раз від хрещусь: чорноліс, пустиня, глуша дичавина, страшний люд, темний люд, важучий люд.. Всіх пізнав тепер у біді. А може калга там і Тимоша на кобилку тягне, завдає йому мук?... Може й Тимоша як і Остапа?... Ні, не посміють. Хан хитрий, хан крамар. Сирівця тепер нав’яжуть. Поженуть яシリ. Знаю, знаю, знаю. Але не можна, інакше ніяк не си-

ла. Шкода говорити. Тридцять тисяч коронного війська... Все на мою голову; в Варшаві в бику варитимуть, як Наливайка, славної пам'яти, як Сулиму зітнуть... Шкода много говорить... Пива наварив, ех і наварив же, а некай похлепчуть, вогнистого, горкого, похлепчує пеські синове. За Остапа, за Олену. Випущу як орлят козацтво. Рвутися молойці, мов пси на ланцюгу. Не пушу, поки час не прийде. Дорого ж знати час, о, й дорого. Хміль минає... Тихо, тут зовсім тихо, як у Суботові біля млина... Хороше в Суботові, хороше на провесні. Вишні зацвітуть. Біло скрізь, снігово...

— А секурсу від Бога не ждати. Бог високо. Може мене зберіг Він, як інструментум Свое? Самий же кривди не може воздати і мовчить. Не може ж бути, щоб плевелі потурав. Воздам. Аз воздам за все... Маю шаблю в руці... маю шаблю в руці...

„Qui vive?” перехрещені аллебарди. Шрами на обличчі у мушкетера. Полк Віолет-Руаяль тримає варту. Полк Грі-Руаяль відходить. „Пропустіть, до Монсіньора...” рука з перстнем відхиляє нетерпляче аллебарду. Мушкетери салютують. Пан королівський радник. Ці двері в Пале Руаяль з заулка. На башті Сен Жермен д’ Оксера, що проти Лувру, б’є однацяту. Радник звично йде по широкому коридорі, де мигтять ліхтарні. Сходи праворуч, ще раз праворуч, ще одна варта. На дворі теплий дощ. З киреї цяпотить. „Переднівок, у Парижі не достає хліба. Передмістя поміряють. Мир, слава Богу в Німеччині кінець... Пропустіть, це я...”

Нарешті. Мантія зайніялась вогнем, але ні — це один колір: вогня в ватрані й кардиналової мантії. „Лакей Коллонні, добру кар’еру зробив, а був собі аббатом, звичайнісінським аббатом... ну, це не Рішеліє. Ніколи не позбудеться італійського акценту. Як тоді, в 36-ому, під Пінеролем вибіг між дві армії, підняв руки й кричав — „згода, згода”, смішний такий оберемкуватий аббат, а від того дня почалась і карієра... легко робити карієру, втім, коли б не Анна...”

Радник терпеливо чекав. Кардинал дочитував книгу. Сидів перед ватраном, заложив книгу биндою, повернув обличчя, смагляве, аж зеленкувате, риб’яче, а очі чорні галочки. „Я гадав ви вже не прийдете, Ле Телліє...” „Важливі справи, єміненіє...” „Давайте, давайте швидше, ось знов

...дурниці. Боже, які ті люди обмежені... памфлети на пані королеву..." „Хто писав, еміненіє?" „Безіменно видано, але Сент Аман, пізнав по стилю, він — без сумніву... Що з Мюнстера?..."

— Траутмансьдорф в імені імператора домагається розв'язання льотарингійської справи...

— Але нема мови, найменшої мови не може бути — кардинал упер баб'яче, брякле обличчя, з ватрану його обдало сяйвом, нижня частина лиця перебувала в темряві, хай собі виб'ють з голови. Верден, Мец і Туль — французькі міста. Шкода говорити. Та само як і Страсбург. Ми не на те кривавились, щоб не стати твердою ногою й на правому березі Райну. „Він не бистроумний як Рішельє, але упертий як цап, подумав радник, бере упертістю..." і сказав:

— Значить і Філіпсбург?

— З нашою залогою, принаймні. А Брайсгав наш, без дебаті Якщо наші послі в Мюнстері цього не розуміють, то вони здецидовані йолопи. Брайсгав, цеж — ключ до південної Німеччини. Наше завдання — ослабити як тільки можна німецькі князівства.

Кардинал підійшов до карти. Мантія зашуміла. Кардинал Мазаріні починав товстіти, але зберігав ще свою присадкувату елегантність. ●

— Це й в інтересі Відня, еміненці...

Мазаріні обернувся й меркло, як риба, засміявся.

— Відень, хоч і католицький, але такий же німецький як все, що на схід від Райну. Гадина мертві, але отруя ще діє. Якщо б ми були іншої гадки, тобто, коли б ми вірили більше в католицизм німців як у їхне прагнення до єдності Імперії, ми б не підтримували протестантів. Все, що роз'еднє німців, — в інтересах Франції.

— З Мюнстера ще запитують про становище супроти шведських вимог...

Кардинал пожував.

— Цими союзниками треба користуватись як отруєю: Вміру — виліковує; за багато — вбиває. Не маємо нічого проти того, щоб шведи сиділи в Уседомі, скажімо, в Штеттіні, так, це ще йде, але Бремен, ні, сеньоре, це вже за надто... Взагалі, ця мюнстерська веремія починає мені не подобатись... Цей мир виглядатиме надто хирляво...

— Кожний мир є початком нової війни, еміненці...

— Зовсім правильно, Ле Телліє. Я грію руки, бо холодно... Ле Телліє, шведські вимоги це тільки бруньки, а от квіточки, чекайте... Весна пізня й студена... Ага, Септем-

тріони... Радник звітував про авіза Шанюта з Упсалі, про лист графа де Брежі, амбасадора Його Величності Найхристияннішого короля в Варшаві.

— Що пише цей нечесний пан? Де Брежі, між іншим, накладає з моїми вельми любими приятелями, що субсидіюють ці ідіотичні памфлети...

— Король Владислав як звичайно, знітившись у нерівній прі з магнатами, проводить час з веселими дамами...

— Приємне заняття, посміхнувся кардинал, а його гостець?...

— Дехто, продовжував Ле Телліє не відповідаючи, занепокоєний, так пише де Брежі, привидами ребелії в Україні...

— Ребелії в Україні?

— Граф де Брежі вже декілька разів писав про це, а резиденти в Геданумі й у Константинополі потверджують: ввесь долішній Бористен кишить від озброєних людей. Де Брежі вважає, що це можна було б трактувати як звичне хвилювання козаків і хлопства, якщо б на чолі ребеліантів не стояла людина, відома й нам, еміненці...

— Хто такий?

Мазаріні з укоса дивився на радника.

— Капітан козацького корпусу, що бився під нашими прапорами під Дюнкерком, еміненці, звуть його Теодат Зиновій Габданк-Хмельницький...

— І яка ваша думка, пане раднику, про цю людину?...

Радник погладив собі борідку.

— Я його пам'ятаю, бо мені доручено було тоді справу підписання контракту з ним. В цій же справі затягу корпусу козаків, що пішли під Дюнкерк. Це людина з породи Валленштайн, еміненці. Амбітна й кріпка, талановитий кондотієр, з доволі неясними цілями. Він тоді мріяв про священну війну з Туреччиною, але чого прагне тепер, не знаю... Втім де Брежі потверджує мою думку. Це необличена людина, скрита й сповнена химерних планів, палкий, але вистигне вміть, як кожний козак... боюсь, що його чекає лобне місце в Варшаві... Польські магнати не панькуються з ребеліантами...

— Гай-гай, задумано сказав кардинал, хто зна — формуна змінна...

Він сів до стола й широким розчерком підписав декілька актів, що їх подавав йому радник Ле Телліє. Це були інструкції для мюнстерських пленіpotentів, наказ до резидентів у Відні й Регенсбурзі та дрібніші, проекти нових

податків, декілька наказів про арешт. Після цього він підвівся й радник зрозумів, що йому час іти. Кардинал хотів залишитись на самоті. Радник низько вклонився й вийшов.

Мазаріні підсів знов біля вогню, а тоді зза завіси, що відгороджувала частину кабінету, вийшов, жмурячись від світла, чоловічок тихої ходи, лисавий, благовидний, весь у чорному, в подорожніх, високих чоботах, з рапірою при боці. Кардинал поглянув на нього й беззгучно засміявся. Чоловічок дозволив і собі посміхнутись.

— Я, пане Шеваліє, сказав Мазаріні, маю підозріння, що Ле Телліє секретно накладає з моїми добрими приятелями з табору пана Конде. Буде зло, ой буде лихо... варта було б дерева на пару шибениць у Парижі, ці памфлети і ці всі дурниці не ворожать доброго, нічого доброго не ворожать... Але я, пане Шеваліє (кардинал підвівся й риб'яче обличчя його спломеніло, скривилось злобно, мстиво) я прикидаюсь, я злагіднюю, я зм'якшу, але коли треба, я атакую, я вмію атакувати... (він схолов знов). Я тому не говорив при ньому про Хмельницького...

Він пройшовся, мантія шампіла, а П'єр Шеваліє, кардиналів агент, стежив за ним, склонивши на бік голову. Очіці його заплющились.

— Козацька ребелія для нас така ж корисна як повстання в Нідерландах проти еспанців або заколот цього пуританського генерала кавалерії Кромвелла проти Стоартів. Що пише вам ваш знайомий, цей Мроздовицький зі Львова?...

— Переговори в Криму добігають кінця, еміненціє. Великий везір дав наказ Бахчисараєві підтримувати ребелізантів.

— Дуже добре (пхенькнув кардинал), що далі на північ простягнеться вплив Порти, а через те й наш, тим краще для справ Його Величності Найхристиянішого короля...

— Мроздовицький надіється на Семигород...

— Добре діють панове агенти Хмельницького, на Мадонну, добре діють!

— Крім Мроздовицького, кавалера бистрого ума й великої фантазії діє там ще дехто, еміненціє. Навіть зі святої Когорти ОО. Єзуїтів... За моєго побуту в Україні я придбав собі добрих знайомих...

— Підтримуємо козацьку ребелію як найдискретніше, розгорнув кардинал книгу, заложену стъожкою; — але по змозі, за найчиннішою участю всіх наших можливих засобів. Завтра ж, пане Шеваліє, виїзджаєте з Парижа. Перед

...им попередьте Мроздицького про наші рішення; але, як найдискретніше, ви зрозуміли?... Що швидше ви будете в обозі генерала Хмельницького то краще... Ми не маємо ніяких причин підтримувати друзів наших ворогів...

Шеваліє кивав головою, улесливо скилив її й застигав. Кардинал поворушив щипцями жар. Іскри близкими розсипались. Щипці розжарілись.

— Так, друзів наших ворогів... Варшава, Відень, Мадрид і тутешні наші крамольники — одна гадина, яку треба задавити, безжалісно й як найшвидше. Всі ті, що не бачать грядучого віку, коли не привілії станів, не примхи іменитих і визначних, не пиха хочби й найзнаніших ледарів, п'янини і розпустників, а суверенітет держави вирішатиме, мій дорогий пане Шеваліє. Хто того не бачить, той сліпий. На те були всі змагання нашого великого учителя, покійного кардинала Рішельє, на те праця вашого покірного слуги. А прогнила будівля Речі Посполитої тільки жде удару, щоб розвалитись. Козаки прискорять кінець цього монстра. Хмельницького я знаю і шановний пан радник помилляється: він знає, чого хоче. Це людина, з тієї глини, з якої ліплять Цезарів. Не прибільшу ѹ не зменшую: якщо він умітиме володіти чернью, що *Bellua sine capite*¹⁾, то там над Бористеном, можуть народитись велики речі, пане Шеваліє. I ми вмітимо з того витягнути й нашу користь...

— *Bellua sine capite*, шепотів П'єр Шеваліє, письменник і кардиналів агент йдучи потасмними сходами, щоб оминути вартових. В заулку кіт перебіг йому дорогу. Але не обходив її: котів у Паризі розвелось так багато в останньому часі й вони втратили, очевидно, свою прикмету звістувати лихо.

— *Bellua sine capite*, патре Генцелю Мокрецький, добрий мій учителю, ти знаєш їх, братів моїх сердечних, земляків моїх єдинокровних. З віток, з урочищ, із лугів і річок іде, валить валом сірома. Пішо й кінно йдуть. *Bellua*... Дам я раду з нею? З голоколінною сіромою, з п'янчужками буйчими, з андіберами безбожними, з дейнеками, з бражниками, з бродниками, з левенцями? Боже поможи мені, Боже не облиши мене. Капітане небесний. Сильний і мудрий Ти, Господи, а я воїн твій простий, знівечений, зломаний кривдою. Хміль міне, але не міне моя люта пристрасть. Рана

¹⁾ тварюка без голови.

ятриться моя, рана ж моя пекуча. Шкода говорити. Того не вернеш, того вже не вернеш, що було. Раювання не буде, тихого Суботова вже не буде, білого світу, медвяного дня щасливого. Ніч кругом. А я йду. Ніч кругом, а дороги не видно. Птиці дніпрові, мотилі полум'яні, чайки й ті крильми мигтять, як вогненні вісті. Й вода — кров. В крові тільки ганьбу змиєш. З усього омиєшся. Чистий станеш. Так, Боже, чистий...

— Соловейко співає. Казав Конецьпольський:

— „Як соловіеві спів, так козакові бунтування”.

Добрий був пан Конецьпольський, пішли б ми з ним на Турчина, Його Мости королеві придбали б слави несмртельної й поскромили б тоді королевенят.

— Так заспіваю соловієм, чи що? Але й заспіваю вам, королевенята, пани мої кохані, пеські ви синове прелюті й заюшені, на славу новій Речі Посполитій, на славу пану королеві нашому заспіваю. Зітну вас, Чаплінських і Дачевських, великих і малих, зітру вас упень. А народові славному Роксоллянії, Українонки моєї, придбаю часті. Насіння не залишу з периноспалів, нераносталів, фазаножерів, у шатах позлотистих, у деліях соболевих. Не за себе, а за всіх, мости королю, прости м'я. Моя кривда — кривда ж і народові всьому благочестивому. І твоя теж, плохий же ти чоловіче, мости королю...

— Соловейко співає. І там співають, в обозі. Нові йдуть. Гомонять. Всі на Базавлук. Всі на Бецький острів. І сто тисяч їх приайде. Спалахне марево. Вже не вгасиш, пане гетьмане коронний і ви, пани Каліновські, Заславські, Сенявські, Вишневецькі, Сапіги, Збаражські... Відступили-есте колись від матки-отчизни, так тепер не просіте ласки в ній. Не вгасите її, гніву отчизни не втишите, хіба зі мною — я згорю тоді, спопелю.

— Йти вже пора. Там чекають. Курінні чекають і панкошовий.

— Може вісті нові, від любих друзів, від споборників моїх...

— Олено, Оленко моя, ластівонько тиха?...

— Весь Генварій і Фебруарій Хмельницький прожив у Січі... Дяк Кунаков слухав, гладив хвилясту, русяву бороду, а на ній зачіпились крихточки хліба, риб'яні остатки. Погикував, бо уконтентували, в Литві добре контентують послів Його Величества. Крізь слюдові шибки в зайздному дворі тикалось бліде оршанське сонце.

Болотов, так той їхав із Києва. Аж по вуха був забръюханий білоруською грязюкою. Гнав на зламання ший, щоб здігнати думного дяка й його почот.

— Ну, а як же він від погонщиків тих, від реестрових, що його спіймати хотіли, як же він від них відбився, я кажу — чигринський той сотник, га?...

І до сну хилило й очі і маленькі-масійські стали. Ледви перемагав солодкий сон.

Болотов, молодий, порвиштій боярин, стишив голос (кругом раювала шляхта):

— Богдан Хмельницький послав к ним, к реестровим от себя черкас, двух козаков і велел говорить: для чего де они на товарищай своих единокровных паче же единоверных вооружились? А они де не о себе, но о благочестивой вере християнской и они де погонщики, если на благочестивую веру возстали, с Ляхи соопча, и они де Богу ответ дадут... А Богдан де с товарищи против них единокровных и единоверных своих сабель не поднимают...

— И что погонщики?

— Черкаси тогда перебили часть жолнеров, а остальних разогнали и пристали к Хмельницькому. Принял их с радостью...

Кунаков зареготався. Гусячі лапки біля очиц замигтіли тучно.

— Я думаю, Іване Васильовичу, що він їх с радостю прийняв...

Болотов не сміявся. Задумався. Зібрал у кулак коротку борідку. Браги не торкав. Доймала його думка. Їхав через Україну, насичену передгроззям. Світанки вставали мрячні, а тоді розцвітали багром. Гуділа земля, нишкли трави, мов у дожиданні ратей і війн. Пінились Дніпрові чорторій, рвались до моря хвилі-ненаситці. Щітинились ліси, шуміли, якби стосот загонів таборувало там, в чорнолісі. Ні, здіблена, розшуміла тая Україна.

— Розпалить, Григорію Федоровичу, погодя мовив Болотов, розпалить пожар той чигринський сотник. Я його в ділі не бачив, але кажуть, що це не Остряниця й не Павлюк. Сто тисяч піде за ним Все рушить за ним...

— Може й рушить, Іване Васильовичу, а може й ні, сказав Кунаков, кому охота в петлю лізти. Черкас лінівий. Почухається, пометикує й махне рукою: мовчи лихо, аби тихо. Я черкаську натуру знаю.

— Злобляться до остервеніння, думний дяче. Ти тепер

України не пізнаеш. Крик і стон народній уподобляється грозної тучі, всеповергаючій. Хватить польського ярма...

Болотов порвисто крикнув, аж мочимордна шляхта обернулась. Кунаков його втишив. З Литвою не треба займатись, її не треба дражнити.

— Бачив я коверзування польське в Україні, Григорію Федоровичу, сказав Болотов, яко гарпії зо шкурою пойдають християнський народ, в кочі запрягають, повіриш?

— І повезе їх народ, посміхнувся Кунаков, Потоцький восковими зробить бунтарів. Вишневецький іх у бидло зовсім оберне...

— Пани, пресуча їх мать! крикнув Болотов, Григорію Федоровичу згадаеш мое слово, коли прозріеш! Нощно і денно моли государя подати черкасам поміч. За віру, за єдинокрвних і наших братів... Кунаков випив браги, гикнув, обтер вуси. Вперся синіми-синіми очима, де й добристі і лукавість, вперся просто в Болотова.

— Коли б государь наш і захотів дати поміч Хмельницькому, то я — думний дяк Кунаков денно й нощно буду його всовіщати: ні одного рубля, ні одного стрільця, ні одного сокола не послати на українний рокош. Воздержимось аки можна і тоді тільки рушимо, коли й ляхи й черкаси скривавляться до краю. До того часу (він зсунув упереді брови), Іване Васильовичу, остав предерзостні мислі.

— Но пошто, Григорію Федоровичу; я ползи хощу для нашого государства. А тоді Кунаков нагнувся до нього й зашепотів гарячим своїм, тучним шепотом:

— Мислей не знаєш ти Богдашки Хмельницького, боярине. Може це вор воров. Може дай йому віторії, то він не токмо по Вислу зайде, але й Москвою затрясе, от що, боярине. Єсть же в тому укріпленій черкасов польза для московського государства?...

Болотов мовчав і слухав його. Не здав, що відказати йому. А Кунаков позіхнув і перехрестився широким хресним знам'ям. Товсті були пальці у нього, з білявими волосками.

— Добре годують литвини, чортові душі, Іване Васильовичу, уконтентували медвяно...

Шрам поперек усієї губи, шрам зпід Смоленська, блід на обличчі Болотова. Може й правду говорив думний дяк?...

— Полум'яні лілеї у Дніпровій сазі, на Бецькому острові розтанули в темні. Зчезли кармазинові мотилі, золото-

багряні жуки. Здаля горіли козацькі вогнища, здаля шуміли табори. А туман знявся з плавнів, пішов по водах, сірий туман. Світало.

II

— Має хто звір'я? Віддай шкуру панові. Риба в кого є — давай данину панові. Воєнні користі, кров'ю твоєю здобуті, й ті мусиш панові віддати, який кінь чи оружжя буде в козака. Аще же когда случится на козака вина й малая, то в казнях невірних превозходжаху мучителством. Правда тому, панове, що речу?

— Правда! Правда твоя, бурсаче!..
— Панцина до п'яти днів у тиждень!
— В Барщині то й неділеньки святої нема.
— Хлопи, — бидло — прозивають...
— Ось, людкове, християнська братіє, що нам роблять пани, ось як знущаються...

Крізь юрбу сироматні, голоколінків Томаківського острова, до воза, де стояв дебелій парнюга, званий бурсаком, із носом мов слива й чорним тонким вусом, проти-снувся голомозий. Без шапки, босоніж, в одній сермязі зверх голого тіла, порепаний від вітру, счорнілий від побігу. Скинув свиту, скочивши на колеса, показав спину — аж чорну, таку посмагану.

— За жолудне, що не дав, жолуді збірав, щоб помолоти на жорнах, діточкам попоїсти, ось що, панове отамання, від його мості пана Пронського, щоб він і діти і внучата й правнучата його поздихали від безвітря, безводдя, щоб чума їх пожерла!...

— Пронський, знаємо, знаємо... В того й рогате беруть і ставшину й спасне й сухомельщину й поемщину...
— Й дудок беруть, сацюги...
— Слово; крикнув бурсак і знов скочив на воза; що єсть мучителство Фараона противу поляков тиранству?..
— Свого в дома не маєш, хіба опріч жони...
— Бре! І жону твою затягне собі в альков, коли йому забагнеться.

— Чума, браткове...

— Щоб їх пранці поїли, краще аркан ніж пан!..

Від воза, як зайняв, таборились збігці й козаки. Під скелею, що розбивала хвилі, під велетенськими лопухами, а їх тіні ставали великі, як від дерев, лежали люди покотом на кожухах, біля возів парскиали коні, степові кошлаті

тарпаний басували денеде бахмати, а на возі димили друзі люльками. Об стару грушу сперли сотки кіссів, тут же коваль перегартовував коси й ржаві шаблі. Ставало завізно й глітно. За ці ночі набились із того боку сотні нових збігців.

...А козацька хата соломою не покрита,
присьбою не обсипана
і дровець ні поліна...

скиглили лірники біля кітлів. Підсліпуваті, підіймали голови як гусаки, тягнулись до світла. Другого заїдала нужа й сорочки в лірників подубіли, просмолені вщерь.

...А жінка моя горя зазнала,
Всю зиму боса ходить,
Горшком воду носить,
З половика дітей поїть...

— Өвідкіля, божі люди?..

— З-під Полонного, братіку... Красногуз Потоцький жити не дає, суча мати його породила на світ, жидам церкву віddав, всіх божих людей женуть, в кочі запрягають.

— Але кара буде, людкове, страшна кара з Карпат підведеться, загудів другий дід. — Вершник виїде на шпиль, сам-друг, а на сіdlі везе потвору, сиріч ехидну, хоч голова в неї людська. Бергне тую потвору в Дунай-ріку, а сам оберне своє лице, ще страшніше, бо се смерть. Се загибіль панам...

— Слухай, сірома, слухай і запам'ятуй...

...Та вже шаблі заржавіли
Мушкети без курків,
А ще серце козацьке
Не бойтесь турків...

Не всі слухали муркотіння лірників. Коло них збиралась здебільща літній вже випочилі на базавлуцькому безділлі уходці. Іншим було не до них. Купами стояли одні довкруги казанів, ждучи каши, вихудлі вщерь; деякі з них ледве ходили, інші сиділи підобравши ноги, хто голий, хто в жовтій од глини сорочці, хто в сірому шкаматті. Висушені як тарані, з позападалими, слізозоточивими очима, з костомахами, що випирали з чорнілого тіла. Вошва їх обсідала, з гирей змітали їх пригорщами; ятрились у вередах їм ноги, сині чирії з довгого перебування у воді випинались на шиях, червиве й покалічене було те брацтво.

— А то б саламахи достати, зітхав капрavий, завошивlений подолянин. Навкарячках біля нього ів жито з пригорощі той, що утік від Пронського. Він повеселішав. Очі

йому світились. А хлопчак, що біля нього лежав, жуючи задумано соломинку, накрив голову від сонця великим лопухом. Шапки у нього не було.

— На срібній мисі буде мені пані Пронська, пранці бїї задавили, фазанів подавати, Максиме, щоб я з того місця не встав...

— Так таки гадаеш?

— Присяйбі, Максиме...

— Я б з тої срібної мисі — мудро озвався Максим, та кулі лив та в серце та в панське та в гадюче посылав.

— Ти з Заслава, чувать?

— З Росави я і цей малий прибився. У двох ми з останнім снігом вирвались.

— Чий ти?

Хлопчак не дивився на кріпака пана Пронського (його звали Вовгурою), русявий кучер вибився з-під лопуха. Хмурив чоло.

— А тобі що?

— Не можеш мовити?..

— Тобі либо ні...

— Вельми ти задавакуватий.

— То вже моя річ.

— Семенком його звуть.

— Шо ж тобі, теж не переливки?...

Хлопчак поглянув на Вовгуру через плече знекотя, якби дуката жебракові подав.

— А тобі все треба знати, мугирю?..

— А видно, що воно з панського коліна, щеня.

Вовгур взяв хлопця за плече й обернув до себе. Кругульцем вдивлявся в нього, а стиснув залишними пальцями; аж хлопець засичав.

— Не займай, крикнув Максим. ти того хлоп'яти не знаєш, скурчий бику.

— Панське, то його тільки лобом об камінь.

Максим звівся. Був на дві голови вищий від Вовгури.

— Не руш, кажу тобі, злідню! Вовгур вовчо відвів очі.

А з дальних возів, ген аж під скелі, а за ними димилися незліченні запорожські костри, ішов гук.

— Хмель їде!

— Хмелеві дорогу, сірома!!

— Божі люди, Хмель їде!..

Сірома зірвалась. Каліки, плохі, знужденілі, підводились з землі, здоровіші лізли на вози, обсипали скелі; дики груші й дуби зарясніли від людей, хто хапав кісся, рогати-

ну, коні заіржали, воли заревіли, табір, а кінця його не було видно, зашумів, загудів, закімшився як клубовище черви.

Земля ще не вигрілась, але сонце за блакиттю, за білими хмарками, за орлами, що ширялі, жагтіло високе й палоче. Натовп хвилювався проти весняного леготу, що знімав снігові буруни на ріці, гуляв рогозом, сухим ковилем, кульбабою.

В запорожському коші стріляли на віват, віватування швидко наблизалось.

Сірома не знала, чи переймати їй запорожські вівати. Вона й не знала як слід в чому річ і Хмеля не була певна, чи це не той, що біля тичини в'ється, та чи взагалі є такий.

Семенко — хлопець і Максим вилізли на воза — перед ними хвилювався натовп, повідь гирь обсмалених і кощлатих, деяких із сірими колтунами, тисячі гирь хлопських, уходницьких, андіберських. Навіть циганчуки були осьде, з мідяними сережками в уях, були й гривасті гирі хлопів з-над Дністра — й звідти вже приходили з ланів Потоцького-Ревери й підлого пана Сечяєвського. Натовп мовчав і роздавався. Семенко побачив запорожця з білою короговкою, він мчав, вимахуючи шапкою, що її мав у другій руці. Лірники ледве встигли винести ноги.

— Дорогу Хмелеві, дорогу старшому!..

І в просвіті між натовпом, на гнідому аргамаку показався вершник. І він, а за ним панцерні, мчали так швидко, що юрба не встигала розглядіти. Та під грушою, де розташувалась кузня, оршак зупинився. Семенко міг добре бачити: на гнідому важко сидів крепкий чоловік у зеленавому виполовілому жупані, у чорній бурці поверх жупана. Згорблений, чи то брав зумисне велику голову в плечі, дивився як вовк. Поростив бородою, брови зрослися на перенісці, й водив колючими очима. Лице відливало жовтизною — не спав мабуть довгі ночі. Поряд нього басували статні січові отамани, один з них, навіть кошовий, сказав Максим.

— Хмелю, крикнув хтось із юрби, я тебе знаю, Хмелю!..

Розштовхуючи людей, Вовгур «вібіг», закидаючи на голі плечі дерту сермягу.

Хмельницький сперся рукою об кульбаку й приглядався Вовгурі.

— У пана Закіцевського, старости Чигиринського, я, доїжджаючи бувши з паном Пронським, бачив тебе, як ти шапочку скидав перед пресобачим сином!..

Він реготався, добігши перед самого Хмельницького,

шкірив свій крогульчий вид. А Хмельницький зжовкнувши ще більше, штовхнув його носом чобота в груди, так, що Вовгур заточився й упав, носом у землю.

Юрба зареготалась, аж луна ляснула об скелі.

— З ким свині пас з тим і пастиме, промовив Хмельницький і Семекно здригнувся від цього глухого голосу, що мов рвався зо скелі; котому ще захочеться про давніші колігії згадувати?..

Юрба мовчала.

— То я вам скажу, почав Хмельницький; хоч і школа много говорити, а лучче і благополізніше діло творити. Сина моего убили, люди, поганьбили жону, достаток відняли, все взяли, навіть походного коня, а мене на смерть осудили. Нема іншої нагороди за кров, яку я за його мость Короля пролив, ранами вкрите мое тіло тільки для ката знадобиться. Я в Чигирин по мсту міг іти, пресобачого Чаплинського рознести на шаблях. Але тес не палить мене, паче вогню кривда не моя, а ваша...

— Добре говорити, обернувся Максим до Семенка, слухай...

І юрбою пішла хвиля. Вовгур підвівся, обтирав кров.

— Запорожці, единокровні браття не видали на поталу — Хмельницький поглянув на кошового — слава за це панові кошовому. Його Мость Король Володислав, дай йому Господи многі роки предової і щедрої жизни, сказав мені: праве твое діло, але не законом доб'ешся ти свого права. Не в трибуналах, не в гродських судах... Згадайте, козаки, так мовив Король Його Мость, що й ви воїни і шаблі ваша охорона...

Знов шепті пішов натовпом. Люд не шиширхнув. Весняні хмарки плили й кричали високо орли.

— Маю шаблю в руці — крикнув хріпко Хмельницький і луна покотилася по всьому таборі; — ще не вмерла козацькая мати!. За кого хан, той і пан. Кримський хан Іслам-Грей посилає нам на допомогу перекопського мурзу Тугай-Бея, відважнішого і удалішого з усіх кримських мурз. Чотири тисячі чамбульних веде мурза до нас. Коли хочуть кролевенята, щоб ми соловіями заспівали, то заспіваємо їм, пани-браття. За віру ідемо, единокровні брати, за націю нашу, а ляхи її до розпачі довели. Схоронить нас Бог і подасть потуги, бо правда наша і Бог з нами...

Він замовк і заплющив очі, якби молився, чи метикував. А коли луна віднесла його останне слово й замовкала — вмирала проти південного розжевреного сонця. натовп,

втім і не добравши, про що йшлося, збагнув, що ця людина під грушою, в виполовілому жупані, його остання надія. І коли Хмельницький повагом повернув до запорожського коша, юрба заклекотіла. Найближчі йшли поряд з аргаманом, вели його за узду, клишоногі, вошиві, з колтунами на головах, голомозі, нагі з жердястими ребрами, тільки в са-мих дертих шараварах, із шкаралущею бруду на плечах, бородаті, цигани, хлопи з-над Дністра, погоничі биті й тавровані йшли поряд з ним. Лірники сочили сліз з більм, плакали й інші, а ті, що вели коня за узду, що бралися руками за Хмелеву бурку, вили, вигукували, співали. Лірники заводячи, кінчили:

Мушкети без курків,
а ще серце козацьке
не боїться турків...

— Ідемо, малий; крикнув Максим Семенкові, що пер-ся наперед, злюще розштовхуючи голоту; каšі не застанем...
Але хlop'я підбігало, його не слухало.

III

— Вічний мир, пане підчаший луцький, ваша Мосте Львисерце — Виговський! Вічний мир — прийде, бо мусить прийти, коли віrimо в людський рід, коли віrimо в людину, твір Божий. Скільки ж бо втрачено чину, скільки розгублених сил у служінні Марса? Йде ж людськість уперед, вперто й послідовно йде, не скажіть мені, що й ващою mrією — тільки війна, тільки тінь меча над юдоллю цією...

І магістр Гедеон Юрій Рославець, у горінні свого хоч і недовірливого, але порвистого ума, показав призирильво на це все, що довкруги — на золотоліті од полуценної спекоти, запилені мури львівських вулиць, на квітіння садів, що збігали зі святоюрського узгір'я — кишма кишить веселий люд, але все одно юдоль, це тлінна юдоль...

А Його Мості Іван Львисерце-Виговський, цей не-уклінно усміхнений під своїм русяним вусом, цей лагідний, з провесінню сірявих очей лучанин незлобиво мовив:

— Вічний мир, магіstre? Хіба не думаете, що й я прагну тільки Марсової охоти, й я делектуюсь брязканням оружжа? Гай-гай, помислити тільки про розум людський, про вперте змагання його ввіж — атже ж іще Ліонардо сказав — ще „будуть у нас крила”, атже ж homo eruditus про що може марити інше як не про радість творчости, ра-дість крилатої мислі, радість вілкриття, магіstre — але...

— О, але, аде — завжди ви зі своїм вічним але... Тупнув ногою розпалений магістр, з пересердя перекинув падуанську мантилю через рам'я й клунок із книгами — єдину свою фортуну.

— Може б і я, сумовито поглянув Виговський на пале квіття вищень, що кучеряво скилились над муром; може б і я віддав себе залюбки студіям. Близький мені Абелляр, близька мені математика й геометрія, в священних атенських гаях хотів би я проходжуватись у тихій розмові, хотів би я оновити римське право за законами нової юридичної логики...

— Та, ваша мосте, суєта вас принадила, золота жага цього королівства мізерного, гонитьба за шанобою й пихою? Посперечаетесь, чи війна отець усіх речей, знаю.

— Меч на землю принесено, не мир, мій друже. Відложимо на час ваші мрії про вдосконалення рахункової машини, що її почав конструувати пан Паскаль, ваш паризький учитель, магіstre (він посміхнувся), машини, яка б вміла не тільки аддіції й субтракції, але й мультиплікації й дивізії, відложімо, бо не час, не час нам...

Хмари як галери, галери дужковітрилі, хмари як орлі крила, розгорнені над блакиттю, хмари плили над святоюрським узгір'ям, а промені кривавими списами протинали їх — там у горі йшла битва елементів.

— Родиться людина, сказав далі Виговський. як нице нішо, прийнявши Бога, тільки стає на дорогу дітей божих: чи ж має право, забувши про братію свою, таку темну, таку безталанну, хотіти собі лише спасення?...

— Мало було б мені діла до обездоленної, темної братії — пхенькнув магістр, — черва хай зістанеться червою, а орли і самі полетять у підхмар'я...

— Ваші погляди близькі до ересі, посміхнувся Виговський, хоч ви визнавали мені, що вірите в Бога Створителя, хоч кажете, що божеська іскра у вас снажить вас чинити добро. А що ж є отчизна, спинився він, осяянний сонцем, скилив своїм звичаєм голову на бік і так пронизливо; так таємничо вдивлявся в магістра; Отчизна...

— Всесвіт отчизна моя, сказав Рославець.

— Хто всюди має, той нічого не має, але облишмо. Так тим більше, майstre — посміхнувся Виговський; коли тиранством гноблений етіоп чи калмук, чи ж не станете й на його захист, бо ж і він людина й у ньому є дух — іскра божого...

— Стану, так мені допоможи Боже, бо в свободі народжується людина й ніхто ій не сміє свободи відбирати...

— То ж бачите, тріумфально вирік Виговський, за свободу, за мир, за людину — дитя Боже, мусимо змагатися. Заснуємо вічний мир і почнемо новий день для людства, але тих, що проти нас — тих назовемо дітьми дияволовими...

— I тих знесемо, в запалі сказав Рославець, духом нашим, ваша мосте Виговський!...

— Духом і мечем, коли треба... Може тим мечем, що нам син Божий приніс... а може й земного, залізного треба буде нам меча... Рославець відсунув берета на потилицю й чорне, блискучо-тучне, не уложене його волосся розмаялось. Надив його цей тихоголосий, цей луцький юрист, цей диспутант з обличчям Цінціната, хоч і проглядав фальшивість його інкурзій в теологію; підозрівав і у ньому прихованого безвірника. Строгое обличчя паризького вчителя Томаса Гоббса, нещадно вчившого, що тільки держава початок релігії, тільки держава — добро, пригадувалось безузважно в диспутах з Виговським. Але сам магістр признавав, що, прибувши із заходу, відбившись від дому, може й далекий від мислів і хотіння тутешніх людей, земляків, не розуміє того, що палить їх. Може судить їх іншим судом, а тут земля згаряє, тут не треба метафізики, а діяння й простоти.

— Якщо я пристав до вашої акції, мості Львісерце-Виговський — строго сказав він; то це тому, що розуміння божеського мудрого порядку дала мені математика й вона, що є верхів'ям людського ума, допомогла мені вміти відділяти добро від зла. Математика служить тільки добру. Іду з вами, бо прагну ладу. *ordinem novum**), пане підчаший!...

— *I ordo novus* настане, магіstre — це така ж правда як та, що її безсмертний Регіомонтанус назвав тангенсом з відношенням протикатети до катети, ви бачите, посміхнувся Виговський, що й волинських юристів цікавить іноді геометрія...

— Особливо, коли йдеться про фортифікаційні проекти, лукаво посміхнувся й собі Рославець, бувають же іноді юристи будівничими укріплень?...

— Так як філософи дипломатами...

Та вдаряв Благовіст і війстя собору плила юрба. Заїздили ридвани й кочі з гайдуками, цугами — цугами завертали знатні під дім Боїмів, панство шляхетно уродже-

* *I ordo novus* — новий лад.

не, кролевенята на Язлівці, Підгайцях і Бродах, виступали в червоних сап'янцях, в позлотистих деліях, відкладали соловині шапки з чапліми перами, увіходили в дім Божий, тільки злегка потуплюючи очі, але їхні гострі вуси так і пінялися у гору, наздоланно, гордовито — далі, шпалером стояли офіцери львівських корогв, орлята руського воєвідства, відводили смілим зором панянок. А ті в товаристві старших паній, піднявши трохи, важкі фалюндішові, ада-машкові сукні й показавши носики посріблених черевичків ішли в храм, спинившись на хвилину коло посвяченої води в захристії. Підійшов і Його мость намістник Луцький. Може й зумисне приспішив кроку, відсунув легко якогось хорунжого, що стояв у шпалері гульвіс. Замочив пальці у святій воді саме тоді, коли й панна, в брокатовій еспанській гупелянді із накрохмаленим комірем й у парчевій шапочці, панна чорноока, затінена опущеними віями, підійшла й собі до води. Поглядом зустрілись, зустрілись і пальці їхні в воді, панна зсунула брови й промайнула її очима проміниста стрілка, промінь упав на спокійне обличчя, але тільки на мить: осінила себе хрестом і шамшіла сукнею, пішла повагом у храм. Виговський ступив і собі далі, але його затри-мала рука: „Позволь вашець”. Перед ним стояв офіцер гу-сарської корогви легкої коронної кінноти, ставний рубіж-ник з коротким вусом, з твердим, скелістим обличчям.

Вийшли на паперть.

— Вашець знає, хто ся панна, що брала з тобою воду?

Виговський гречно мовчав, як би усміхнений.

— Що ся панна — Олена, каштелянівна Новгородська, Стеткевичівна, не знаєш либоң?

— Знаю, вашмосте, а в чому річ?

— А в тому, що коли вашмость схотів би до панни Стеткевичівні в зальоти йти, то перше підеш до мене, щоб тебе моресу навчив, як Януш Корсак есъм.

Виговський легко вклонився.

— Рач же навчити, вашмосте, коли себе за такого до-брого вчителя вважаєш.

— Хоч би й зараз — рикнув пан Корсак й потягся до карабелі.

— Не випадає перед добрым храмом, гречно відмовив Виговський, але на оболонні, після служби, з приемністю.

Він повернувся, шукаючи Рославця. Пан Корсак, розгніваний, постояв і приеднався до своєї громади. Рославець підозвав луцького намістника на взбіччя в садок. З ним стояв добротний панок з лисичим видом, у німецькому

вбраниі. З дороги, бо високі чоботи припали сірою порохнявою.

— Пане Яне, зрадів Виговський й простяг йому руки, як Бог милує, ваша мосте Мазараки?...

Лисецевидий панок не похвалюючи, хитав головою. Глядів бистро й неспокійно, втомлений видно до краю, ледви стояв на ногах.

— Вашмость мусиши встравати в бурди, та ще й з ким — із рубайлом Корсаком?...

— Ви знаєте, що я не аматор бурд, тихо відказав Виговський; але як же було інакше?...

— Не маеш права, пане підчаший — прищулів очі Ян Мазараки; ти не належиш до себе й на прывату ніхто з нас не має нині права.

— Ad rem, сказав, магістр, після того, що я чув від вас, час справді не жде.

— Я з Варшави, промовив, стищуючи голос, Мазараки; я вдостоївся розмови з Його Мости-Паном Королем...

— І що ж?

Виговський нахилив украдливо голову, чи по звичці, чи, щоб краще чути. Проміні золотили сходи до собору, остроги статних офіцерів. Мірно били дзвони.

— Його Милість виснажений недугою, але його дух жвавий і богатий. Він покладає великі надії на пана Богдана й прорік: З Богом, на славу Божу, починайте...

— Це ми знаємо й самі, усміхнувся Виговський, чи міг зрештою, він більше сказати?...

Мазараки, що вважав догіднішим відійти звідси, не міг ще забагнути достоту сумінівань Виговського. Consensus*) Короля Його Мости — велике діло, за цим варт було мчати на зломання шії до Варшави. Цей consensus розв'язує руки й може підняти й тих, що вагаються, автім і для самого пана Богдана це коштовна вість. Адже ж справжніх замислів Богданових ніхто не знає, навіть із coniuratio**). Ракочій, Франція, Швеція й Бранденбург, ба й Януш Радивілл будуть легші до переконання, якщо король умів руки, не кажучи про те, що дав згоду: війна здіймається за короля, за короля, полоненого кролевнятами.

— Хто зна, повагом сказав Виговський, за що ця війна. Коли coniuratio й навіть сам пан Богдан думає, що ця війна з ласки й на славу короля, то інші гадають інакше...

¹⁾ Consensus — згода.

²⁾ Coniuratio — змова

— А саме?

— Може й не час про це говорити, але, коли пан Богдан сам пише листи до нації козакоукраїнської й її кличе під оружя, то вже ж видно не за одного пана Владислава рушити Роксолянія...

— Амінь, сказав Рославець, моя така ж опінія. Не за *absolutum dominium*¹⁾ його мості короля, а *pro patriae libertate*²⁾...

— Бог і його смотріння покаже правдиву дорогу, гостро мовив Мазараки, я чиню волю капітана Хмельницького. Мості Виговський, ти виришаеш негайно на Волинь і до коронного війська.

— Коли б ще був час провчити шляхетку...

Мазараки зморщився.

— *Coniuratio* тобі наказує, пане підчаший.

— Я слухаю, схилився Виговський, хто б тільки мене заступив?...

— Я, озвався хтось іззаду й поклав руку Виговському, на рам'я; я, мості намістнику, коли тільки скажеш...

Це було розім'яне обличчя, обпалене провісним сонцем, сміле й бистре як блискавиця, та ж це був Іван Мровицький, паж королевої Марії Гонзаги, баніт і степовий побратим, а Рославцеві друг ще з Падви й Парижу.

— *Coniurationis fratres*³⁾ зібралися як один муж — за сміявся Мазараки, коли б я не був після трьох безсонних ночей, дискутував би з вами, але, простіть, не можу. Мості Мровицький — кості кинено, добрі вісті для пана Богдана.

— А ще кращі від пана Богдана — блиснув разок білих зубів Мровицького — пан Богдан виступив з Базавлуком, з ним і кошовий. Патер наш Мокрський затирає руки.

— Що несподіваніше вдарить гроза, тим краще, сказав Виговський; просіть і патера Мокрського як і я прошу всіх братів *coniurationis* тайну таїти. Нехай упадемо як сніг на голову.

Мазараки стиснув йому руку й покликав хлопчину, що вів за ними його коні.

А брати постояли, дивились як звернув до Ставропігії цей хитрущий гречин. У Львові, в своїй купецькій конторі снував містерні ниті — до Парижу й до Інгольштадту, до Штокгольму й до Запоріжжя, до Києва й до Несвіжа. Ка-

¹⁾ необмежену владу

²⁾ за волю вітчини.

³⁾ братчики змови.

зали, що боліє за благочестіє, за нехтовану віру, адже ж був горливим братчиком Ставропігії, але Виговський розумів інакше — крамар-гречин збагнув, що землею йде глухий гуд. Тепер, цієї весни розколеться небо блискавицями. Вдарить гроза. Грози гніву не приборкати.

IV

Іктар Гьос, семигородський резидент у Львові сказав:

— Що більше спокою в цих справах, пане Франціску Шебеші, тим краще. На холодну голову, на розумну голову. Десять раз відмір, раз уріж.

Франциск Шебеші зітхнув й замовк, дивлячись у вікно, око князя Юрія I, Ракочія, сухий чоловік з густими бровами, що зростались на перенісці, вже з сивиною на вилицях, не похвалював нерішучості резидента.

— Дві сили зударились у цій війні — Ліга й Союз. Габсбурги й новий світ. Відень і Мадрид впали, пане Гьосе; хто не сліпий, бачить, що еспанське століття смерклось, а світає століття Франції.

— Маємо ж бути слугами Його Величності Найхристияннішого короля Франції, ледви визволивши від підданства Його Величності римського імператора?..

Франциск Шебеші зітхнув й замовк, дивлячись у вікно, а за вікном гас золотий день і в талі синів Високий замок Левового міста.

Що могли слабкі сього світу в розгрі великих? Від дюнкерського порту до Неаполю й Сицилії, ген аж до Константинополю, до веж Ай Софії, від Зунду аж до Земпліну, від Пірінеїв аж до козацького Терехтимирова поле великої битви. Правом натури присмерки одних, зростання других. Кволіють леви Кастилії, никнутъ до долу орли Біндобони й лілії Бурбонів лопочуть все вище, все вище у вітрах. Тінь кардиналова, тінь того, хто збагнув, що не берло й не тіяра, а держава височиться над станами й обрядами, тінь Армана до Плессі Рішеліє, що зломив раз на завжди сили середньовіччя й викував в горні трудних літ ідеал нового єдиного королівства — держави — нації. Це він підважив світову монархію Відня й Мадрида в найболючіших вузлах: між еспанським Міланом і німецьким Тиролем, між Гравбюнденом і Ельзасом. Це він, заволодівши Пінеролем, підкорив північну Італію й загрозив південному флангові Імперії. Це він, не встряваючи довгі роки в війну, нарешті вдарив і так, що вже не Францію атакували цісарі, а Імперація відповіла.

рію оточила Франція. Це Рішельє прив'язав до себе італійських князів, підбадьорив німецьких протестантів, втягнув у війну Данію, замирив Швецію з Польщею, щоб дати Густавові Адольфові вільну руку в Німеччині, це він оновив союз з Портою, притягнув до себе Англію, Нідерланди й Семигород...

— Так, вирвався Шебеші з задуми; це була велика людина й у тіні її живемо. Що несе нам французыке сторіччя, не знаємо, пане Гъос, але знаємо тільки те, що воно опора для молодих сил Європи. Невідоме майбутнє, чи відоме минуле: руїна, темнота, мордування й неволя? Як молоді орли розгортають нації свої крила в цій війні й льот їхній у світлість, пане Гъосе, не в темряву. Це сторіччя, тому ще велике, пане резиденте, бо воно визволяє нації, які досі дримали. Не сваволя монархів, мій пане, не воля князів, не змагання станів за привілеї, і не так уже й полум'я віри, як рокіт підземних сил, рокіт сил нації кермує історією...

Іктар Гъос посміхнувся.

— І тому ви, пане князівський раднику Шебеші, так прислухаєтесь до слів його мості Івана Мроздвицького й магістра Рославця, цих ущерть ребелізантством насичених умів?

Шебеші відкрив вікно в сад резиденції. П'янила черемха. В гущавині ляшав соловій. І багряно, багряно взялися доми Львова.

— Схвильований вашим авізом, вислав мене князь Юрій дослідити справу. Ці два дні мені дали багато. Не шкодую трудної дороги. Те, що пророкував покійний Габріель Бетлен справдилось...

— А що пророкував небіжчик князь?..

— Те, що коли козацька нація діждеться вождя залізної снаги й волі, тоді її судились величаві діла. Тінь кардинала Рішельє над українськими степами...

— І вождь?..

— Довгожданий, найшовся. Богом даний вождь.

Іктар Гъос стукнув кулаком, налився багром.

— Починає зі спілки з невірними...

— Почав із того ѹ Франциск I і дав Франції силу. Найбістріша мисль — опора на півдні, на Крим і на Порту — натуральний союз для Роксолянії. І ми вміли пригасити ненависть, і забути воріжню, коли йшлося про великі цілі.

— Випущення з ланцюга безголової бестії — черні?..

— І ця бестія не страшна, коли найдуться міцні руки

на приборкання. А вони є, ви ж самі казали, пане Іктаре Гьосе..

Іктар Гьос розвів руками.

— Що накаже його світлість князь Юрій, те чинитиму.

— А князь Юрій наказує: все чинити, що посилити ревелю. Бо, Іктаре Гьосе, о, Іктаре Гьосе — як не вмісте дивитись ви далі...

Він підійшов до резидента, загорілись багром позлотисті шнури, розшиття його вампсу.

— Що, раднику Шебеші?..

І Шебеші ще тихіше:

— Хмельницький може дати князеві Юрієві польську корону, от що, Іктаре Гьосе... Як від Дунаю до Дону, від Бескидів до Понту блиснуть козацькі шаблі, блисне молдавський ятаган і булат мадярської гусарії, як рушить все, що живе, все, що хоче жити, тоді новий лад пізнають і ці богом забуті країни.

— Амінь, схилив голову Іктар Гьос; може ви там в Шароспатак, й справді, бачите далі ніж я, смиренний.

— Те-ре-ве-н-і — зареготався Шебеші, й ви бачите далеко. Іктаре Гьосе, тільки прикидаєтесь. У Львові (він надав пив вина, брунатного, густого) ви можете бачити більше ніж ми в Шароспатак... Про coniurationem козацьку могли б знати більше...

— Лис Ян Мазараки, агент Хмельницького, не в тім'я битий, сказав Гьос, погладжуючи вуси в задумі; гречин Мазараки кута бестія, своїх секретів не зрадить, м'якенько стелить, але видобути від нього більше, чим сам скоче ската не сила.

— Мазараки був у Шароспатак, сказав Шебеші, це тверда голова й має широкі зв'язки всюди. Так як і Мрзовицький, а хто, до речі, він?..

— Як і Іван Виговський, луцький намісник, — рубіжник; кондіція його не ясна, тут ховається, бо суди його шукають, був у в'язниці за благочесті, а походження шляхетного, пробував у варшавському дворі, вчився в Падві й у Парижі, був на Подніпров'ї — воїн меткий, але не він, не він animus coniurationis²⁾.

— Рославець, цей філософ?..

— Піїта й математик, теольог і астрольог, чорт його розбере, він усе вміє, все знає, навіть кров пускає й лічить

²⁾ animus coniurationis — душа змови.

теріяком, але *in arte bellandi*¹⁾ профан, це я перевірив. Це *instrumentum coniurationis*²⁾, але не *animus*...

— А однак?..

— Однак *coniurationem* носом чую, пане раднику Шебеші, руку тверду й певну, гострий ум й інвенцію, вміння перечекати й витревати, а це в політичних справах чи не найпевніше.

— Хто ж це тоді, Іктаре Гьосе?..

— Не знаю, не знаю, не знаю. Від зими товчеться справа Хмельницького й ниті йдуть через Львів із Запоріжжя, йдуть у Варшаву, в Відень, в Париж — — чую це, знаю це — — але не важусь нічого твердити... .

— Стособача мати — рикнув Шебеші; ціарські агенти з бароном Вендельштайном, тут на низькому замку, напевно більше знають від нас!..

Іктар Гьос похитав головою.

— Не думаю, раднику Шебеші, козаки навчені досвідом, цупко тримають язик за зубами, а на гроші не лакомі, золотом нехтують; що ж до барона Вендельштайна, то й Виговський і Мазараки знають про його приязнь до Польщі. Де езуїтом пахне, там їм нічого робити.

— А проте з кардиналом Мазареном накладають — сказав Шебеші; це нам дестеменно відомо.

— Мазарен як і Рішеліє — пактует хоч би й з сатаною.

— Й ми пактуватимем — крикнув, збагрянівши, Шебеші — коли не Богом даний Хмельницький, а сатаною, то й тоді з ним пактуватимем, тільки б знести імперського ящура. Як йому кролевенята, так нам Габсбурги в'ілись у печинки.

Гьос прижмурив веселе око.

— А панята говорять у коршмах, що Хмельницький цирограф сатані підписав, ще в Туреччині.

— Добре зробив, якщо сатана йому обіцяв берло. За роксолянське князівство варто дати душу. Роксолянія — перла Сходу, Іктаре Гьосе, Україна ще здивує світ. А ми з нею, так нам поможе святий Істван...

І Франциск Шебеші, радник князя Юрія Ракочія, розморений вином і розмовою з твердолобим, недовірливим Гьосом заклював носом, поникнув кучерявою головою свою на важкий оксамит, своєї гупелянди, дрімав і марив і снів. —

¹⁾ *in arte bellandi* — в мистецтві воювання.

²⁾ *instrumentum coniurationis* — знаряддя змови.

Септентріони — Інфлянти, там ще зломати ягайлонську пиху пактом із Янушом князем Радзивіллом — він же лютерянин, невже ж пішов би за езуїтів? А Московія ведмежа, кошлата, дика — чи правда, що там є області людей, з уродження лисих? Донські козаки, калмуки — всі підуть за Хмельницьким. А гусарія князя Ракочія басує кіньми, жде ордонансу, щоб перейти Бескиди. Заклекотить, заклекотить грайморе... А імператор, у чорному, спираючись на герліту з золотою галкою, важко ступає по пустельних кімнатах Бургу. Ні, Габсбурги — ніч, езуїти, ваша місь вже зломана. Шароспатак, столиця Семигороду, вмаяна маем прaporців. І мудрий наш князь — Юрій I. Його ще коронуватимуть в варшавському соборі. Тоді Францікус Шебеші, може спокійно вмерти. Згаснути, заснути.

V

— Це не є довершена краса тіла, ні, це й не як спів, ані як пахіть квітів або благовонностей, ані як мед чи манна, ні це сяйво сяйв, що його очі не можуть бачити, голос голосів, пахіть пахіттів, солодкість над солодкістю... Це є видіння Бога, *Patris Seraphici*...

— Ні, мій юний друже, сумовито сказав капітан ОО. Езуїт Генцель Мокрський, це не є видіння *Patris Seraphici*, це є кущення тебе демоном, тим, що довкруги нас, що в нас самих...

Вони йшли тінистою вулицею, здовж садів Глиннянщини, прямуючи до монастиря Бернардинів. Львівські узгір'я розцвітали, акації стояли в пишному цвіту, був початок мая.

Поряд із отцем Генцелем Мокрським, строгим капітаном Товариства Ісусового йшов чернець у шатах новіціяту. Стрічні кланялись патрові Мокрському:

— *Laudetur...*

— *In saeculo saeculorum...*

Його знали у Львові, бо тут вже від кількох літ жив з наказу езуїтського генералату, відкліканий з ярославської колегії. Але дехто обертався й за ченчиком. Надила його страшна краса, від неї відлітало земне й це прощання зі світом вичитували люди на його обличчі блідого, весняного коліру.

— Видіння Бога удостоїлось небагато, сказав патер Мокрський, сину мій, пам'ятай: перший стан, який ти можеш осягнути повною чистотою, відвренням від гріхів,

молитвою й побожним життям, піднесеним життям духовним і тілесним, це — пургаціо. Другий стан, це — ілюмінацію, полегшення й вознесення чистої душі до пізнання божеської доброти й краси, третій стан — уніо — цілковите відання душі Богові, об'єднання з божою любов'ю. І тільки, після осягнення цього третього стану, ти можеш відчути, мов доторк вітру, легке торкнення руки Господньої, врешті зазнаєш стану ніжної дрімоти, коли твое все тіло стане зовсім тверде, мов з каміння, а струм неповтореної солодкості пробіжить тобою. Обличчя твое буде звернене вгору, очі замкнені, а тіло почне помаленьку здійматися над землею...

Юнак аж здригнувся.

— Але це чудо...

— Так, це майже чудо, мій сину, або ласка, якої не всі, навіть найбільш чисті і пильні, не завжди гідні. Святий Педро дель Алькантара, свята Тереза й ігуменя чину Візиток, свята Марія у Лісbonі: осягнули це в наших часах...

— О, ні, ні...

Юнак скопив корчійно Мокрського за руку. Спинився, уритий. Його очі були повні сліз. Його бліде обличчя починало іскритись.

— Що з тобою, сину?...

— Мене гнобить моя негідність, моя страшна прив'язаність до цього світу, отче...

Патер Мокрський лагідно погладив його по руці. Вкрадливо шелевіли над ними акації. За садами вже займався захід, тихий як падь шарлатних пелюстків на плесо ставу, біля монастирського саду. Треба було вчити, треба було лагіднити цю молодість, необличенну, палку молодість. Є інша мета ніж саме ця боротьба, ця важка боротьба з собою...

І патер Мокрський сказав:

— Великий розум, мій сину, поєднаний з пересічною побожністю країць, ніж найбільша побожність, поєднана з пересічним розумом. Не забувай про наші завдання, не забувай про наші особливі цілі Когорти. Святий Ігнатій заборонив братчикам бичування і строгости супроти плоті...

— Чи справді, отче?...

— Так, мій сину. Добрий ловець душ повинен багато речей сприймати, не показуючи того, що він їх бачить. Запам'ятай це. Щойно згодом, коли він опанує свою волю, тоді, сину мій, зможе він кермувати своїми учнями так, як він того хоче. Наша сила, мій сину, сила Товариства, не в аскезі, не в святості, а тільки в добрій організації... Ти не

розчарований? Ти може іншого чекав? Чи не бентежить тебе моя мова?

Вони йшли далі, вниз, з узгір'я. Проти них, уже й не так далеко, мов на долоні, чарівливою іграшкою, струнчів монастир ОО. Бернардинів. Бежа мов свіча взвивалась у гору, черкала хмари. І мури й верхів'я будівлі обдав захід, розгорнув сувій кармазину, темного, аж кривавого. Огнець Мокрський, завжди, йдучи цією дорогою, не міг остојатись владній сили цього вечірнього краєвиду, цього лиховісного краєвиду.

І капітан зітхнув.

— І віками приречена ця пишна, ця благовонна земля, Богом обрана сторона бути довіку Campus Martius. Брязкіт меча й заграви. Богонь і меч. Братня війна і січа. Постійний рокіт рокошів.

— Не говоріть, отче, промовив юнак, перебираючи чотки, я сам втілення цієї двоїстості. На мені прокляття приреченості цієї землі. Руського роду й я...

Мокрський посміхнувся з деякою гіркістю.

— Коли б усі люди руського роду були такі як ти, мій сину, не знали б ми жахіття Солониці й Кумейків. Але скажи мені правду, тільки правду, сину мій...

— Що, патре? Ви знаєте, що від мене вичуєте тільки правду...

— Чи не відзвивається в тобі кров дідів, чи не кличе тебе твоя натура руських княжат, рубіжних лицарів?...

І знов ледви-ледви посміхнувся капітан ОО. Єзуїтів, вдивляючись пильно в юнака.

Але юнак витримав цей погляд.

— Єдина мисль моя, патре, бути достойним цих шах. Єдина мисль — навернути схід на правдиву віру...

— Амінь. Не вертаймося ж до цієї матерії.

Ішли мовчки.

А в снігових хмарах, що плили над садами, над Львовом, над катедрою й Бернардином страшна влада Женцини-Бісиці. Ненаситної. З'ява така близька — юнак заслонив набренілі очі. — Точені рамена, до них би припасті спрагненими устами, злива золотої коси, залом атласної ший, непокірні уста, розхилені уста, жагтіні жаги...

— Господи, молю тебе, спали ці мислі, і ці привиддя демона знівеч...

...Біс перебігав дорогу. По камінних плитах його слід, його гусачих лап, свинячих ратиць.

Свята вода в притворі. Прогнання кущення, прогнані біси. Ллється шарлат крізь високі прорізи вікон. Тремтять свічі. Як душі займаються їхні палахжотіння.

Господи, милостив буди мені грішному.

— — — — —
— — — — —
Тверда воля, невгнута воля — закон Когорти. Когорта спасе цей край. На схід біжать дороги. Крочати браття, воїни Когорти. Над Дніпро, в степи, де вихор схизми. Пропалена буде ця земля, навіщена вогнем і мечем.

Послушник торкнувся отця Генцеля за рукав. Капітан стояв у глибокій задумі. Юнак біля нього впав навколошки. І з вівтаря била світлість, розтинала сутінь. Вата важучі, пишноцінні, діамантові, щирозолоті іскріють в свічах. Наливаються рубіни в короні Богоматері...

— Це кров, кров, патре...

— Тихо. Гніву божого не відвернемо. Молімось за злагоднення його. Молімось за те, щоб ця хуртовина не спалила всього, що живе.

— Що таке, патре?

— Ще міцнішими мусять бути в цей страшний час, в цей день гніву, воїни Когорти. Вогненна проба зближається. Речіпосполитої, християнського передмур'я ребелія. Хмельницький виступив назустріч збройним і панцерним силам гетьмана коронного...

І вірні стали на коліно в сутінку, дехто впав хрестом, а шепіт, шепіт пішов під склепіннями аж до притвору.

— — — — — Шомберг і молодий староста барський Стефан Потоцький ідуть назустріч Хмельницькому...

— — — — — з корінем вирвати будяччя...
— — — — — нарешті стяти раз на всі віки козацьку потвору...

— — — — — Аннали Польонії випищуть на вічну пам'ять несмртельної слави подвиг пана коронного гетьмана, оборонця рубіжів: знесення січового гнізда розбійницького, приведення винників до правої покари.

— — — — — Свята Мати Ченстохівська й Обдахівська, хороніте лицарів Речіпосполитої...

По скінченні Богослужби патер Мокрський сказав:

— Пройдімось по садку. Натура заспокоїть пристрасть і приверне рівновагу ума. Ні, мій юний друже, скажу тебе, чого не сказав би іншим: на цей раз над Польонією марево затяжної й важкої війни.

Ueraina vera est Campus Martius¹). В сліпій злобі, в нерозумі й гордості не бачив з нас ніхто, ніхто крім кількох далекозоріших, тієї сили, що роками дримала, зростала, клекотіла у підземних джерелах і руслах, проривалась іноді, як вибухи ще не зовсім скіпілого вулькану, а що мали ми на приборкання тієї сили? Канчук, дібу й плаху...

Але юнак твердо сказав, мов бачив перед собою ненависного ворога.

— А що іншого, патре, заслужили ребелізанти, події пахолки, нікчемні хами Наливайко, Трясило, Павлюк, Остряниця, що пірвались на маєстат Польонії?...

Генцель Мокрський здивувався жазі юного ренегата. Невже так скоро спалюється, вивітрює закон крові? Адже ж рід Збаразьких ще досі вагається, ще досі між Сциллею Польонії й Харидбою України...

Юнак відповів на його думки:

— Юрій Збаразький я є, патре, правда, у світі, тут, у чині, я тільки смиренний Домінік. І може мучить мене, глодає мене мисль, що не всі з моєго роду збагнули прірву темяви, в якій ходять, не всі доступили ласки...

— Але бувши в ласці католицької віри, мій сину, хіба треба зараз же міняти й народність, мову й звичаї предків?...

— Тільки Польонія запорука перемоги вселенської церкви. Тільки маєстат Речіпосполитої, тільки меч її лицарства прокладає дорогу благочестивій вірі... А руська народність, що роздирає мій рід, не зможе склонити віри...

— Гай, гай, зітхнув патер Мокрський. Він подумав про старого князя Збаразького, батька цього палкого ченчика, що й досі враз із князем Четвертинським й іншими з останніх руських княжат, уперто триває при своєму народі. Він подумав про наймолодшого брата ченця Домініка, князя Симеона, який, як признався брат Домінік, недавно потайки подався на Січ, побратався з чернью.

— Розуму треба, сину мій. Силою силу не приборкаєш, а тільки посилиш спротив. Інших людей, іншої мислі й іншої руки ніж тих, що досі розв'язували наші спори з Руссю, треба нам. Не хотіли того в нас знати, а тепер мають...

Пісок тихо шампів під сандаліями. Вилито з мисій неба шарлат крові. Вечір над королівським містом, завжди вірним. Ангелюс.

¹) Україна це справжнє воєнне поле.

— Мають проти себе не безголову бестію, а воїна від-
важного і розумного, бистрого ума й великого серця...

— Невже ви так про Хмельницького, зрадника отчизни говорите, патре?

Ченчик аж здрігнувся.

— Так, сину мій, про нього. Це лев і орел. Це людина римських чеснот і може відродити Рим. Гай, гай — може третій Рим у степах... Такі люди як він або великі розбійники або великі реформатори. Він уміє порядкувати силами. Він вміє облічувати їх і протиставити. Він навчився вміти хотіти. Він знає таємницю того, що не всіх знають: таємницю залишньої організації. Він багато скористав з ученья й практик Когорти...

— Звідки ж він такий, патре, хто він такий?...

— Це мій учень.

Тихо сказав патер Генцель Мокрський.

— — — Колегія недалеко фарного костела в Ярославі, в тихому надсянському городі. Липовий сад у цвіту, білий мур у проміннях. Й серед юрби учнів, русявоголових, не-сміливих і бутних шляхетських дітей — один, з чуприною їжащим, з бистрими очима, крепкий син державця жив'ківського пана Даниловича, згодом трибуна чигиринського Михайла Хмельницького син Зиновій-Богданко.

Ішов поряд учителя доброго патра Мокрського. З ніким, тільки з ним, товаришував у час рекреацій.

— Щасливий будеш, сину мій доти, доки матимеш багато друзів. Чому не йдеш до гурту жаків, Богданку?

— Не маю друзів, патре.

— Але чому?

— Називають мене вовком, Lupus — кажуть. Автім, що мені до них?... Книжки найкращі друзі, патре...

І показав йому книгу „Александрія”, лицарську оповідь про чудесний похід македонського кесаря.

Lupus-Богданко, справді, не мав приятелів, крім книг. Не любили його й він нікого не любив. Ставав у час рекреацій у вікні колегії й дивився в далечіні, де Сян, де сини зариси Карпат. Відповідав коротко, тільки запитуваний, хотів бути першим, пильно сидів за книгами, аж поки варто-вий брат не наганяв із читальні. Ішов у першій льокаті через усю колегію. Закінчив її, вже сіявся вус, а коли відходив, з ніким не попращався, тільки з отцем Мокрським.

— Куди ж тепер, Богданку?

— До Жовкви, а тоді на Низ. Батько обіцяв дати еквіпунок на лицарську службу.

— Надить тебе Марс, не Кліо і не Мінерва? А може слідами Парагельза, приятеля людства пішов би ти, Богданку? Я тобі дам листи до Падви або до Сорбони, на навуку медицини...

— Ні, отче. Батько мій і дід були в службі Марса. Зрештою, посміхнувся Богданко, чи не найкраща доля на цьому світі, доля воїна? А війна з невірними, чи не краща служба людству?...

І поцілувавши руку патрові пішов не оглядаючись, пішов своєю сутулою, вовчою ходою, а патер дивився йому в слід, як зникав за липами і замислився: який шлях зготовано цьому юнакові?

— Один я, сказав братові Домінікові отець Мокрський, один я на цілу Річ Посполиту знаю ціну цьому мужеві. Бо я йому змалку приглядався, вивчав. Хто скаже нам, які призначення таїло небо для нього?

Ангелюс, Ангелюс.

Ченці йдуть, похиливши голову. Ченці у брунатних і білих габітах. Темніє сад Бернардинів. Хмари пливуть над дзвіницею, важучі, олив'яні, на краях змалиновілі.

— Кров... кров... Sampus Martius... патре, навчи мене, що чинити. Патре. ubi beatitudo consistat?

— Beatitudo in actu voluntatis consistat¹⁾), сказав отець Генцель, життя наше є ціль наша і дух наш — боротьба. Сталити серце в боротьбі і перемоги ad maiorem Dei gloriam, ось благословення, якого собі просимо, брати Ісусового Товариства, воїни Когорти...

Посміх патра Мокрського був загадковий. Ні, він не все договорював братові Домінікові. І брат Домінік, в світі Юрій, князь Збаразький, задумався на мить, чи має говорити йому все, щиро, не ховаючись?...

Бузки співали, пніялись на мури монастиря. Із садів розносили бузки співну пахіть у сірятьу глітніх львівських заулків. Верхи домів церков, каплиць пили кров: корогва гусарії з'їздila від Арсеналу. Це було вибране лицарство руського воєводства. Шлейфи й бинді прикрашали киаси й наплечники. Старовинні, мідяні й золоті ринграфи сплахували на грудях. Пардові шкури звисали зпід сап'яніних

¹⁾ щастя полягає в чині волі.

сідел, збруя цв'яхована сріблом і злотом горіла на баских аргамаках, що роздимали ніздрі, присідали, вигравали гризами, застоявшись у стайннях. А вершники взявшись рукою у боки, гордовито й порвисто, споглядали на юрбу, що бігла за музикою, й крила за плечима, тільки що розгорнені до льоту, рвали вершників в поход, у степи, на порубіжжя, на бойове хрещення, на погуляння з Хмелем.

А попереду, з китягом бузка на кирасі іхав, посміхався до панянок, обертаєсь на рипучому сідлі, подзвонював криовою карабелю дамаскенської сталі ротмістр Януш Корсак, валечний рубіжний орел.

— На Хмеля, знатне лицарство!

— Під ноги візьми їх ребелізантів, пеських синів, Корсаку!...

— Зірви гидру, лицарю!...

— На Польонії славу, на пострах бестії!...

— Віват гусарія руська. Віват непереможна!...

Молодий чернець стояв, зблід ще більше. Тремтів усім тілом.

— Нехай діється воля божа, патре, це є відповідь на мої тортури, на мартиріум моого духа... Я йду до коронної армії, в Україну йду, отче...

І він побіг, тріснув хвірткою з саду, з монастиря на вулицю.

Але ж і неспокійна у нього душа, ох і неспокійна ж... прошепотів отець Мокрський і повагом пішов на вечірню.

VI

— Larron, fils du putain! Faquin!...¹⁾

— Ти з швайцарцями бувши, навчився лаятись по пранцизоватому, Йорге фон Гартгайм?...

Гартгайм, ритмайстер наємних Шомбергового корпусу гайдав на колінах Файстле, гірку маркитанку, що роздавала пиво й любов усьому затягові, а це були ще кумпани з охматовської віправи, на жолдах коронного гетьмана.

— На смердючих хлопах нічого не заробиш, Крістгайнце Грумбах, у хлопа тільки воші за пазухою, колтун на голові і постоли на ногах. На весні ув'язати у цій глині, в цьому степовому чортовинні, то краще вже в Заславі вертіти хвости княжим огірам, як ми й вертіли всю зиму.

Файстле — нагідочка, товстенька й чорнулька, дехто

¹⁾ лайки французыкоф солдатески 16/17 ст.

бився об заклад, що жидівка, може мадярка, але до регіменту прибилася давно.

— Йой, югу, ритмайстре!..

Молодик несміло вирівнявся на чорній габі, але її палив відсвіт від костриць, як зайняв аж до зовсім темної смуги під обрієм, де була балка. Несло гнилою вологістю. Прохолодь навіть пронизувала.

Обрісти й ритмайстри: Гартгайм, Грумбах, Кунрат, офіцери Льоренц Коль, Себастіян Шерлін, Георг Бурггаудт, не сподіваючись алярму й цієї ночі, пили мерзенний алікант.

— Стефан нічого не знає, повторив Кунрат, посивілий на вилиях, сухий баварець; але Шомберг дасть раду. О, це школа Тіллі, камрати. За Шомберга не віддам усіх вождів Корони.

— Коли б не пив, крикнув Гартгайм, вождь, що виїздить п'яний на редути, для мене — нікчема. А добрий був вояка, поки не розпився...

— Тут розіп'єшся, з такими мочимордами забудеш. як твого батька звали. І тепер п'ють...

З польського табору стріляли, віватували.

Коні розбігались, перепуджені, в темні. Гайдуки гукали.

— П'яний похід!.. Якби цей Хмельницький не був дурень, три ескадри добрих кінників й вони лежать мов кнури, сказав Шерлін.

То ж то й є, що він — холоп, зсадив чорну Файстле з колін, шорсткий Гартгайм: смердючий холоп не має поняття про *ars bellandi*; нема гірше з холопами воювати, як я їх в Пфальці й в Богемії мав, сучих синів. Ляррони — окопатись не вміють, шикувати не вміють, кричат, виують, Матер Деі. Якби мені золотом платили, я б не хотів у холопів служити.

— Який пан, таке військо.

— Запорожці битний люд. Добрий воїн — козак.

— Піхота добра, так.

— Артилерії нема. Шанців не вміють копати.

— Рознесуть завтра, одна гусарія їх рознесе на шаблях.

— *Kotz Leichnam*¹⁾, гайдуки всі кишені витрусять, нічого нам не залишать, Файстле, склянку!..

Гартгайм пив і співав, в такт вдаряючи рукояттю по

¹⁾ лайка ляндскнехтів.

столі, нашвидку збитому з дощок. І ритмайстри, довгий, лисий Бургардт, гугнявий Коль і короткий Шерлін, називаний непристойним ім'ям, співали разом з ним:

Wir sind vom Ritterorden,
Doch itzund arm geworden,
Sie all zu Tod zu schlagen
Zu trinken ihren Wein...

— Святий Юрію, faquin, нехай Потоцький нам пришле крашого вина, коли хоче завтра вікторії...

— Нехай пришле жолд, ще з осени не ранціонували...

— Прокляте королівство, королівство ляронів, товстопузів, п'яниць і галахур...

— Якби Хмельницький потріпав їм задницею, не пошкодило б.

— Якби не був дурень, не був хлоп...

Хтось відхилив полотнище шатра, ставув. Високий, борода.

— Хмельницький не дурень і не хлоп, обрісте.

Обернулися. Вільгельмус фон Франкгайм. Ритмайстер райтарів.

— Gott helfe, Вільгельмусе...

— Я знав Хмельницького.

Файстле позіхнула. Wer da? Крикнули за шатром. Парскали коні. Молодик соромливо заглянув у дране шатро.

— Сідай, Вільгельме, сідай!.. Скліянку, Файстле...

Вільгельмус обняв обома руками рукоять важкого палаша в залізній піхві. Шрами сіклись на його лиці, попеластому, прикрому.

— Знали його ми під Марієнвердером, у 36-ому, хто з вас там був? Ні це інший затяг. Це ритмайстри Штайн, Сарторіус, Кастель, Куновіц — тих давно немає. Хороший воїн — це не дурень, Kotz Lung. Цей у штурм іде як таран. А друге — хто з вас в Егері був. Папенгаймові кірасіери, нема серед вас? Так от тоді бачили б ви Хмельницького. Граманців¹) не потребує. Він у службі Конде не даремно був. Він знає. Він знає чого хоче. Я вам не суджу добра з цього походу. Як Вільгельмус фон Франкгайм есъм.

— Лярони, загремів Гартгайм, то вони нас таки вивели в це болото, на поталу хлопам..

Вільгельмус здигнув раменами. Треба вміти собі порадити.

Обрісти й ритмайстри змовкли. Може він щось більше

¹⁾ Компліментів.

знов, цей Вільгельмус. Але він нічого більше не хотів сказати. Викинув на стіл кості. Покликав до гальбіту.

— Бідний ляндскнехт має одну долю, промовив лисий Бурггардт, лоба наставляти.

— В серце їм, в саму печінку, крикнув Гартгайм, було б за кого, старий. Ця пранцовата Корона не тільки не платить нам за рани, але ще й з тебе довжника, навіть на тому світі хоче зробити. Файстле, де ти, йди сюди, Файстле.

Але Файстле вже не було тут. Вона стояла спершись об віз, кругом хропіли затяжці, а вона дивилася: за виттям п'яного панського табору, сходила зоря, тиха третмлива зірка. Може це була її зірка, чорної, босої Файстле, жолдацької наложниці, без роду й дому?..

— Багряні квіти розцвітали під постолами хлопів. На світані наливались листя майорану золотим полум'ям, тирса спалахувала враз із вітром, що разу гострішим, що разу гіркішим. А під вечір на сріблисті трави сідала хмарою сарана, летівши з заходу.

Проклятий рік, чорний рік.

— Жовті Води, осадив коня перед Хмельницьким курінний Гладкий, молода кров; урочище надозірне, для зимівників дозвілля — риби й звіря без міри, козацький заповідник, коли б не пани, хрін їм...

— Жовті Води...

Подавали запорожські қуріні. Йшли мовчки, нахмурено; хто приложив ухо до землі чув: рать іде.

Хмельницький перепустив їх. Битні, тверді козаки, знов їх з-під Цецори, Хотиня, Маріенвердера, Курюкова, Дюнкерка, легка кіннота Бурляя, вперті піхотинці в білих жупанах, Вишнякові морці, осмалені під Синопою й під Скутарою.

— Чолом, Богдане!

Кричали з рядів побратими. І Богдан підоймав руку до шапки.

— Чолом, отамання...

Дав коневі острогів, поскакав, за ним старшина.

Тучі йшли на південь, у Хмельницького чорніло чоло. Не знали як його величити — чи ж гетьман він?... Не во зили клейнодів і не булаву мав — простий пірнач старшого, жупан тріснув на плечах, виполовів, чоботи худопахольські, смаровані дьюгтем. Чи спав ці всі ночі — вихедив у бурці в степ, блукав степом, лежав на возі, просто неба. не

**в шатрі, з сідлом в головах, спав, не спав? Чули як зіткав,
важко зітхав.**

Квіти над вечір розцвіли ще багряніше. Затон в уро-
чищі глибокий, прозорий, а дедалі, до озера жовтий, мут-
ний, береги глинясті, русло мабуть мулке. Хмарами зрива-
лись качки, сокотала дрохва, затоном плили, не полоха-
лись дики гуси. І риба йшла — люди з обозу ловили її
руками.

Хмельницький вперше за ці дні заговорив до старши-
ни. По довгім мовчанні був голос рапавий, не його.

— Як соловію спів, казав Конецьпольський, так нам
ронош. Ми ж їм і заспіваем, отамання. Говорив я з ротмі-
стром Хмелецьким, що його мені Милість Коронний геть-
ман прислав; подякував йому за ласку: коли давати голо-
ву, то вже ж не катові, а хоч у полі, там веселіше. Стефан
Потоцький, може й не плохий до дівок, але в полі знесьем,
ще й як знесьем шаблями. За старих рубіжників тільки
Шомберг, тож поміряємось, ще Чарнецького мають, строгий
воїн. Нехай його Мость Король Володислав знає, що його
слово вмієм шанувати. Таборувати в урочищі, проволікати
герцями. Ви — молоді, давно вже не гуляли, пограйтесь із
гусарією. З Шомбергом збройна піхота, німці й охоча
шляхта. Йдуть, не поспішаючи, тішаться весняною прохо-
лодою. Бурляю, Вишняче-Якубовичу — ваше діло оборона
валів. Байдаками, як донесли бекети, пливуть реестрові.
Кум мій — Станіслав Кричевський. Той не забуде друга.
В в'язниці відвідав. Ручився за мене. Через нього я волі
добув. Поки Стефан із Шомбергом добереться, байдаки вже
в Кам'яному Затоні. За віру, отамання, за козакоукраїн-
ську націю!...

Таке було слово Богданове.. Аргамак схнувся, коли
старший сів знов у сідло. Урочищем уже палахкотіли ко-
стри. Сипано шанці й ставлено паліади.

— Куди, батьку?..

Старшина ще не вміла його збагнути.

— В Кам'янний Затон. До кума в гости.

Стиснув коня. Кінь захрапів, шарпнув і взяв із ноги,
аж кім'я мокрого суглінку вилетіло з-під копит. Було
щось від сквильованого, гнівного птаха в тій постаті, що
зникала в степу.

VII.

Рекгедіц¹⁾, не знаєте, що таке рекгедіц, магістре? Та що ви тоді знаєте? На таку гостру фортуну, як ваша, замало знаєте, ваша бакаляврська мосте: котрий ленінгер²⁾ найкраще вміє підбити домівника й домівницю³⁾ та фортифіми⁴⁾ або еіченими барлями⁵⁾ дралювати, і тем розуміє як слід, що таке рекгедіц і готовий до робора або гензування⁶⁾. Заплатіть мені штетінгера⁸⁾ або жидівську бороду⁹⁾, то розповім вам ще щось. Гай, гай магістре, хто не проміткий в нашому ремеслі, той мусить альхувати¹⁰⁾, інакше в'язати ме корови, неодмінно в'язатиме корови¹¹⁾.

Мор, Марс і в'язення в Регенштурзі не зжерли його Транквіліона Римшу, львівського гунцвота, що тільки тепер, коли марсові дії кінчилися, а шальвір притиснули бюр-гермайстери, повернувшись в Глиннянщину на Личакові й шукав, де прихилити голову. Гедеон Юрій Рославець ішов з ним від Кракова, прямуючи на схід та теж надіючись на лагідніший зефір у богоспасаєму королівському граді Львові. А може мав інші справи.

Римша, прищулівши каправе очко, навіть не гасив посміху. Він кпився б з сухірлявої, незугарної постаті філософа, з його запиленого, полатаного одягу, з його неуложеного волосу, що копицею, тучно й чорно куйовдився над високим чолом. Обличчя магістрое було гостре й дивовижне, може й не мав часу Господь вирівняти його при творенні, але у своїй незугарності притягало. Був несмілий і тихий.

— Шкода, велице мені жаль, — кпився далі шальвіра, що ви, магістре, так по дурному прогавили цю війнонъку. Якщо ви були наприкінці в Празі, то з Кенігсмарком можна було б добре заробити, а з Торстенсоном то й ще зараз вирубаеш золота що не міра, тільки збідніли тепер шваби й чеські брати збідніли, тепер там і про дурну гуску важко. Сюди б, у це королівство війну, сюди б війнонъку, тобісъмо ся погріли, магістре, то би був — рекгедіц...

¹⁾ наажива з війни, грабунок.

²⁾ воян.

³⁾ господар і господиня.

^{4), 5)} стріляти й колоти.

^{6), 7)} кредитжка, грабунок.

^{8), 9)} гроші.

¹⁰⁾ бідувати, жебрати.

¹¹⁾ загине. (Все жаргон вояків 30-літньої війни).

— А що ви, Транквіліоне, робили у час великої війни на Швабах?..

— Що робив я? Все робив, магістроньку. Й теріяк продавав і поганяв в обозі й комедію грав і писав позви міщенам на грабіжників, у тому й на самого себе, хоч чеснотливі не знали про те, й підковував коні кирасірам і навіть був бабським фельдфеблем...

— А це що таке?

Римша зажмурився як кіт.

— Це я мав під собою всіх дівок компанії, щоб не розбещувались і не розбігались, а коли треба мельдувались до кватерни.

Магістер похитав сумовито головою.

Вони лежали на сходах церкви Марії Сніжної. Золотинний день стелили бузками львівські взгір'я, промінно мостили дорогу до замку, а небо як адамашк, тихе й синє, справді весняний лагідний зефір, але в заулках руських, вірменських, жидівських зриває пил і мете на глітні майдани, до Krakівської брами, до синагоги Золотої Рожі, що в соняшному вижарі, серед моря жидівських герготливих гирь.

А сюди, до Театинської каплички йдуть ченчики, черниці, повзуть по сходах, облитих золотом сонця жебраки-каліки, старці переходжі зо страшними вередами, з синім цурупаллям замісць рук і ніг, люди, скожі на павуків з витеклими очима, діди, що метеляються по камені, баби з посохлими руками, потвори-діти, все недощене, все злоуроджене, біснувате, калікувате, все повзе до Марії Сніжної, до чудотворної, шепотячи, шепелявлячи, заклинаючи, молячись.

— От розляглись як, пеські сини, божому чоловікові ніяк пройти. Каліки дивились більмутатими очима, люто впирались у Римшу й магістра.

— Здорові, щоб іх викрутило, а по милостиню йдуть, сацюги...

— Хліб нам відбирають...

— Більмо їм в око, колун у пельку...

— Веред у язик...

— Прокляті, прокляті, прокляті...

Магістер зірвався, зблід. Він і не зочив, иочуючи тут ще з учора, просто на сходах, що тут захист жебрацької братії.

— Ходім звідси, Римшо, мерщій звідси...

— Не бійтесь, магіstre, неохоче знявся Римша й по-

штикульгав за магістром, цих заклинань і проклонів не жахайтесь, бо я маю добрий талісман від огиди, що від однієї угорської циганки, від Файстле чорнявої, що йшла за папенгаймцями аж до Цолльсту, а потім крізь вогонь і воду пройшла б з козаками, а вони тоді з Франції верталися, з затигу... Відьма була, суща відьма. Не пропав би за нею.

— Його сталося тоді?

— З ким? З циганкою?..

— Ні, з козацькими затяжцями в Цолльсті?...

Римша позіхав, розпростував на ходу свої крижі, аж хрестіли кості, бурмотів — ніч таки була прохолодна, а на ньому лиш плюдри та латаний каптан.

— Козаки найнялись потім до цісарців, котрий не відбився від купи, а дехто залишився та присусідився до швабки, яка тепліша. А циганку Файстле мабуть повісили. І школа, мала вона чарівну різочку, що показує, де скарби. Була б мене й іншого навчила, та не встигла, добра душа. На війні ніхто своєї фортуни не певний.

Ішли, не кваплячись, натовп їх ніс, перся до ратуша, бо був саме недільний день, а біля Ставропігії, кажуть, показували італійську комедію. Львівські міщане, прибрані до свята, з чесаними, плеканими бородами, в оксамитних каптанах наопашки, з чадами й невістами своїми, на неодну Римша задивлявся: така лукава темінь очей, така пишна коса й шамшіння фалюндишу, габи й брокату. Набилось у Львів і воїнів без ліку; в барвах Ревери-Потоцького, Любомирського, Сенявського, Вишневецького, Сапеги, руська драгунія розбещена й сміла до жіноцтва, кварцяні в жовтих жупанах і найгордіші хорунжі панцерних військ, що висвічуючи латами й відкидаючи вогненні рукави кунтушів, басували кінно й наїздили на людей.

— Контроверсія в Україні, сказав Рославець, що поступався валечним і пишним драгунам, їхній бутній ход, їхньому брязкові острог, війна буде, Римшо...

— Моя вся надія на війну, магіstre Рославче, зітхнув Римша, може, Бог дастъ, поправлю свої череси, вельми спорожнілі. Війна, для нас, вагантів, людей найпростіших, дар Божий. Я без війни, магіstre, як риба без води. Повіриши, в Паллатинаті, я дубльони лопатою згрібав, а на таляри не хотів дивитись у Баварії. Дуфаєш, ваша магістерська можете? Як заскочили ми одного добродія під Магдебургом, де вже пройшов був його розбійницька милість пан Врангель, то я тобі скажу, був рекгедіц! Два тижні ми з тієї господи не вилазили, я та купа добрячих хлопців, щойно з петлі

вирвавшись, страдоти, ціарчики, хорвати, шведи, сама голота. Золотом зброями на конях побивали, тільки з хрустялю пили, а дівки ходили в золоті... Й які дівки магіstre, ти б після цього на найкращу львівську Цирцею не хотів поглянути...

— І не повісили?

— Відірвався, так мене Господь любив. Тричі прали гузно, коли нас із Ліпсом (так наш ватажок звався) захопили під Форгаймом, думав я: ось тут тобі й кінець. Катюга вже на дуба тягнув, повіриши...

— Ну й що ж?...

Римша молитовно зложив руки.

— Просила молитва до Пречистої. Наскочили французькі карасієри й так потовкли наших, що тим і не в гадці було, за нами вганятись. Свічі я поставив за те Святій Діві...

— Відступнику, спинився Рославець, ти ж казав мені сам, що ти лютерянин і папістів бив...

— Був, грішив таким ділом. Але чия влада, того й віра. В Річипосполитій за лютерство по головці ңе гладять...

І Римша, зочивши процесію, що йшла серединою вулиці, впав навколішки, тягнучи за собою Й Рославця, інші ставали за ним і собі та приєднувались до співу. Рославець зукosa споглядав на Римшу. Ця мармиза, шальвірина пика стала вміть ягнятковою, найсмиреннішою в світі, ніхто не сказав би, що цей прочанин, найвірніший з вірних із таким умиленням в очах не з одної петлі вирвався й його ім'я згадував неодин магістрат, подаючи скарги генералам на плюндровників.

Процесія звернула в бік, а вони подались з матовпом у бік ратуша.

— Славлю пана Теодата Габданка Хмельницького, сказав, озираючись Римша, чи хто не слухає його, славлю за контроверсію, але не тому, магістроньку, що надіюсь на поширення моєго череска при добрій нагоді цієї війнонки в степах, але тому, що це йде воевождь бідних людей на приборкання панської пихи...

— То ти не тільки з петлі вирвався, Римшо, але й за бідний люд боліеш... Гадаеш, до речі, що Хмельницького справа певедеться?

Римша ще стишив голос.

— Про цього козацького капо чув я вже давно, люди на це крутого порову й знає, чого хоче. А якщо шляхтори надіються його звоювати та привести сюди на ринок у ко-

лодках, то помиляються. Марні ці надії, мості пане мій. Розіллеться, як море розіллеться хлопська ребелія по цілій Короні розіллеться, а тоді й тая Корона затріщить і розвалиться як труп ідолотворений. Весь плебес за Хмельницьким піде і то не лиш руський і схизматицький, але й наш...

— А який же це ваш, Римшо, щось я ніяк не розумію?..

Римша мотнув головою. Він колись натякав, що його мати русинка, а батько краківський людвисар, але потім говорив інакше і відхрещувався і від руського і від польського роду. Найпевніше, безбатьченко, голоштанько.

— Весь плебес піде, магіstre, валом повалить кожний, кого лупили, кого обнажали, томили, обкладали данями, гнали на працю денно і нічно, як бидло гнали. Пoderуть фалюндиши й каразії на онучі, а на панські одвірки ось такий значок покладуть, пане магіstre мій...

І Римша спинившись, черкнув на стіні кусником цеглини.

— А це що таке? підняв брови Рославець. Римша злосливо зареготався, такими знаками значили мародери й плюндровники, та й палії з ними, доми, що їх треба було віддати вогневі на поталу.

Гедеон Юрій Рославець, поуз своє життя волоцюги, безпутнє й бездомне, мав прозоре сумління. Він і так нарікав на свою слабодухість, що заприязнила його з цим гільтяєм, бабодуром і базікам. Але в теперішній його львівській кондіції важко було шукати іншого товариства. Не хотів спати в Доротках, захисті для волоцюг, а Римша на рахунок майбутнього видання Рославцевого трактату „Оборона проти тиранства”, завжди знаходив нічліг у сердечних вдовиць і непоганий обід з кінвою пива.

— А що ви скажете, магіstre, про actionem Хмельницького? Ачей ваше руське серце тріпочеться з утіхи?...

Римша хитруще дивився на нього.

А Рославцеве обличчя виясніло.

— Silentium, майстре Римшо (він посміхнувся), скажу вам мою орієнтош згодом.

— Таїтесь, магістроньку, ой таїтесь... Але Римші не бійтесь, не продасть.

І сацюга, підморгуючи каправим оком потягнув Рославця, що плутався в своїй драній падванській киреї, ведмежуватий і незугарний, повз статочних міщан, які сахались від плюгавства наперед, де давали комедію. Весь натовп тиснувся в заулок Бляхарів, де напроти Ставропігії, в подві-

р'ї, як оголошував кличій, давали спектакулюм мандрівні італійці.

Тут Римша відлучився на мить від Рославця, кажучи, що quidam його чекає. Цього quidam Рославець уже кілька разів зустрічав з Римшою, підозрілого й злодійкуватими очицями.

VIII

— І ви, бидлє, скурві сини сучої мами, хами зафайдані, ви ся з військом Його Мості Коронного гетьмана міряєте? Ще вам кутниця не відросла по Кумейках, хлопи смердячі й ви знов за своє?

Горлав пан Сенюта, стримуючи бахмату, запіненого, молодого, що вигравав перед козацькими палісадами. Пан Сенюта, пан на Воютині й Голобродщині, син сенатора, показувався перед гетьманським сином, — перед усім лицарством. Нагрудник меркло сяяв у ранішнім сонці — день встав в туманах, брив по заливних лугах у воді. На срібне цвяхування збрuiї сіла роса, малинова делія палала на Сенюті.

— Потороч, потороч ще трохи — крикнув з воза Вергун; тієї слави, що в голосі.

— Так наш бичок ревів, коли його тато білевали, докинув Федір Скоропадський.

Всі засміялись на шанцях.

— Зафайдані, песі діти, скурчибики, буде вам! гукнув Сенюта; рук об вас неохота паскудити!..

— Короткі руки!.. Підойди близче, ляше...

— Та це Сенюта — віropродаєць, гукнув Боговітин; вихрестився за дуката й ляхам та езуїтам халяндри тепер танцює...

— Мовчи, збагрянів Сенюта; бо я тебе...

Лави коронного мигтіли панцирями й прaporцями. Ратники терпеливо сиділи в сідлах, ждучи, поки усього не переговорять, такий був звичай. Тільки коні нетерпляче гребли копитами й трясли вудилами, коні не розуміли навіщо це пустомельство. Піхота лежала далі — сині кварцяні, жовті Потоцького, з довгими мушкетами й самопалами. Служба, тієї було найбільше, увіхалась між кінниками, розносила питво, билася навкулачки, служба була нетвереза ще з вчорашньої гульни. Вози з добром з'їздили безпересталі з невеликої гірки, толочили тирсу, возам не було видно краю, обоз тільки наспівав.

Крім Сенюти басувало й інше панство. Шомберг пускав сам охотників, молодих — Гольшанського, Димінського, Гординського, з панцерної корогви, Лисакулю, що лиши з замостської колегії, сина Черкаського старости, Януша Кроморовського й багатьох інших гербових, загонистіших.

Стефан Потоцький, обнявши Катерину, рум'яну, дебелу повію з ямками на щоках, коли сміялась, (її називали у війську просто — Каська), розлігшись на подушках у ридвані, дивився з цікавістю на герці. Малвазія, виливаючись з келиха, липла янтарним блеском до атласу обиття, до білого атласу кунтуша.

...Ой ладушки, ладо,
поїдем до баби...

співала Каська, плескаючи своєю долонею об Стефанову.

— Хами окопались і зробили *camps volants*¹⁾), сказав лініво Стефан; гарматами вдаряти, але шкода пороху... шкода пороху. Хай знесьуть їх шаблями...

— Подаруеш мене чотирьох козачків, ваша мосте, захихотіла Каська, я їх у кочу запряжу й буду їздити по Кам'янці, по Львові, по Замостю...

— Й по Варшаві, моя дурненька, сказав Стефан; козачкам ніколи буде тебе возити, бо ми тут для них добру парню справимо. А кого займем, тому, (це вже постановлено), ліва нога і права рука під сокиру, щоб не могли більше бунтуватися... Де Хмельницький?...

Крикнув він до Буковського, що проїхав повз ридван.

— Не видно, ваша мосте, ховається гаспид, наварив пива й ховається...

Стефан відсунув Каську й підвісся; в полі починалися герці. Палено з самопалів на віват і на сполох коням, сталь карабель, вирвавшись із піхов, мигтіла змийками над лугом, де туман починав спрокволу осідати.

— Козаки реестру, висадившись із байдаків, лежали в Кам'яному Затоні. За лінією вартових — німці. Але раттарські коні ходили з козацькими. Трава ще не вигналась. В очерті чатували барси й хитра росомаха. Регіментарі Стефана Потоцький і Шомберг бенкетували в ридванах; Жовті Води на пів ночі маршу звідусіля. Реестрові старшини бачили заграву, звір біг із півдня — Хмельницький іде, кажуть і орда за ним. „Не втече, говорив Барабаш, цей раз не втече, гаспид”. І пили: Нестеренко, Ілляшенко, Гайдученко

¹⁾ рухомі тaborи.

й інші — всі Барабашеві куми. Пили в шатрах, від ночі до світання. Пили, аж поки не звалювались, не засинали на килимах.

Станіслава Кричевського, регімента ря ганив Барабаш. Гонористий і своє думає. Нехай думає, католик. В Його Мості Короля всі ріvnі. Всі ріvnі в Річипосполітії, хто гербовий, хто холоп, хто козак. А без реестрових не знесті Хмеля.

Крізь шпарини в шатрі полковника Кричевського мигтили тривожні зорі. Над сонним табором слався Чумацький шлях, зорі мигтили зрадливо, непевно. „Падеборн, Мюнстер, Кельн” — протягом кричали далекі рятарські варти. Над Дніпром сокотали верби. Коні, хрумкаючи траву, зневечев’я, в темряви; починали битись й іржати.

— Я б зорям не вірив, зорі брешуть.

Кричевський був у панцері, але без шолома. Короткий, лисавий, обняв себе руками й моргав очима; це була його звичка.

— В Регеншпурзі мені говорив один, італійського доктора Арголі учень, того, що складав гороскопи імператорові: треба вірити зорям.

Хмельницький так і не скинув бурки. Обличчя його виступало іноді з темряви, попавши в косину жовтого світла зі стаенної ліхтарні.

— Я народжений під Марсом. Моя доля на півдні. Ка-
зав італієць: відбудую Рим, згноблю бісурмена й прослав-
люсь у Візантії. Боятись лиш півночі. Скорпіона боятись.
Проти дня св. Павла не купатись, не грати в кості, та я
й так не граю. Як заграю (посміхнувся, зуби бліснули під
вусом), як заграю, куме регімента ря, то в Варшаві почу-
ють. І в Відні й у Регеншпурзі.

Рисі, столовілі вуси Кричевського наїжились. Він щой-
но тепер притомнів. Добре, що варта не знала чигиринсько-
го сотника в очі. Під’їхав, подаючись за гінця від коронно-
го гетьмана, наказав вести себе до регімента ря. Добре, що
Барабашеві п’ють. Хмельницький вгадав його мислі:

— Знаю, питаетесь, як я наважився? Просто в петлю,
чи не так? А я з петлі хіба виліз?..

— Скільки з тобою, Зиновію? Кажуть, тридцять ти-
сяч, правда цьому?..

Хмельницький терпко засміявся. Якби п’ять було, хотів би. Дві тисячі запорожських охочих, а інші, Mater Dei, голота, чернь, сірома, мушкета не заладує, про гармату не

скажу. А самих гармат, чорт ма, ржаві фальконети й одна картавна.

Кричевський, моргаючи оком, підійшов до нього, груди до грудей. Панцер відсвічував, Божа Мати різьблена в по-чорнілій міді ринграфу.

— Я тебе не судив, Габданку, — тихо сказав, — ще то-ді як ти капітуляцію підписував у Курукові. Може й інші казали — Христа продав. Але я знов — твій час не прийшов. Коли б ти задля реваншу на Чаплінському пішов на Чигирин, я б сам тебе перший зніс на шаблях...

— А тепер?..

Коні хрумкали за шатром. Кричав пушник. Темний степ, але не глухий.

Хмельницький дивився на кума зпід лоба, проглядав душу. Тінь Кричевського, не вміру величенська, плигнула на полотно. Віддих йому стискається. Наче б хотів регіментар розірвати панцера на грудях.

— Не за привату йдеш. Я в безсонні ночі надіявся на Гектора козацького, Габданку. Гадаєш, мені легко в цій Содомі? Бог моєю рукою кермував, що я тебе визволив. Ніхто інший. Гектор матки-отчизни ти еси, Богдане...

— Ти це сказав, регіментарю?.. Ти?...

Низький, крепкий чоловік у панцері, високопідголений, моргав оком. А друге, не подряпане татарською стрілюю, сіро й непорушно дивилось перед себе.

— А хіба я покруч, нехрист і недолюдок, — тихо озвався Кричевський; хіба отчизна не матка мені?... Хіба я єгипетської тиранії не бачу, не осліпив мене Господь ще зовсім...

Хмари поплили швидше, обминаючи зорі, так як би ця фортеця сузір'я, така ясна й чиста, відбивала їх і розсювалася по небі. Але це, по півночі здіймався вітер. Кричевський одягнув шолома й приг'яв шаблю. „Бити в літаври”, дав він ордонанс козакові, що заспаний, відхилив полотнище шатра. Хмельницький попробував шаблю. Він їхав сюди з постанововою: або виграти або впасті.

IX

— Хто хоче бачити пречудесну комедію, приходь у бляхарське подвір'я!

Гедеон Юрій Рославець слухав вигуків цієї панни, вщерть уже підтоптаної, безбрової й худерлявої, як шкапице, а крім усього ще й в лихому мужеському одягу.

— Але дивіться, вашець — говорив Римша; на комедію валить не тільки чернь, але й шляхетноуроджені. У весь Львів заїздить у подвір'я. Божі рани, кого тут не має! І його мость, Лянгіш, руського коліна перший купець і скупердяга чортів, а це його інотиліві донечки — хе-хе, а он, в оксамитах пан Олександер Прокопович, теж нівроку собі багатир, а Симеона Кальнофойського з вивідком дочечок — хіба не знаєте? Струтинські, Рудницькі, Бандрівські — сама знать львівська, куфри аж тріщать від дукатів, а пиха яка, го-го-го, лиш погляньте як несуться, індіки, далебі з індоючого роду...

— Але знаєш, Римшо, мало неувесь Львів...

— В нашему ремеслі, вашець — підморгнув каправим оком Римша; треба кожного знати, особливо, в кого дукатів аж збуває...

— Щоб надібрати поночі, чи не так?...

Римша сумирно потупив очі.

— А ось коча заїздить, мості магістре, люд розступається, ось виступили, гайдуки їм коберець постелили, на ганок ідуть — гай, гай, та й ви знаєте їх, цих пишних панянок? Що я бачу, магістроньку, почевонілісьте як рак, сущим раком стали...

— Це панна Оленка Стеткевич, каштелянівна, а це княжна Петронеля Четвертинська, щож, Римшо, хто цих двох зірок із України не знає у Львові? А хто з ними — цей панцерний з сенаторської корогви гусарів?..

Римша придивився.

— Це його мость Януш Корсак, магістре. На його весілля з панною Стеткевичівною обіцяють львівським халамидникам викотити сто бочок пива по зарізанні й спожитті двадцяти биків... Тільки ось ребелія пошкодила. Його мость Корсак веде сенаторську корогву на приборкання хлопського потопу...

— Та ти, вашець, краще ніж діяріуш львівський, все й всіх знаєш...

— Цитьте, цитьте, ваша бакаляврська мосте...

Цанині, один з комедіянтів вимахував руками, перекидався, припlessкував по землі, по колінах, себе по лобі, здіймав у колі курячу:

Соля мунзже дахт куриче,
Тацкур намура жда юстули дракури,
Мушкут нахлавде тараба, дав дуті жиберинку,
здристиста пердулицу линдра попардечка,
на мандро наїдалася...

Присутні, хоч і розуміли, що це ніякий Цанні, а просто циган, реготалися, аж роздирали животи. Магніфікус Доктор, що вийшов після прологу, не був вартий і пів шеляга. Він мав діялог із еспанцем, у червоно-жовтому одязу з неймовірно довгими пірами на капелюсі.

— Це мій quidam¹), крикнув Римша, має справу до мене... Еспанець кланявся й безпересталі виговорював ті самі слова, єдині мабуть, які знав по еспанськи: мі коразом і мі віда. Інший quidam змінив доктора (в оксамитному береті, подаючись за медіоланця): по фацеціях, доволі сороміцьких, бо панянки червоніли, а хто був ближче, реготався. Він забавлявся з еспанцем і з Цанні — наставляв пiku, а вони його били, облизувався після кожного удару, качався й кричав на живіт — драгуни й челядь кидали в нього шкара-лущами з оріхів, тоді він дригав ногою й умирав, а товстий патріцій, що стояв біля Рославця дивився, дивився, засопів і плюнув:

— На цю комедію шекелетки мене знадили, але грець мене поб'є, щоб я ще їм шеляга коли дав...

За ним відходили й інші, надокучивши собі глупоту, а Цанні, еспанець, медіолянець і Магніфікус, який стояв оподалік, притупцювали собі на килимку й кпились з тих, що відходили на загальну втіху. Гроші вони зібрали при вході.

Цанні забіг у халабудку й вибіг — Римша потягнув магістра за рукав — всі ахали — Цанні верг вогонь з гортанки. Він і руки мие в розтопленому оливі — крикнув Магніфігус, але цього Цанні вже не показав.

Рославець, проте, мало глядів на комедію. Він вперся очима в ганок, де стояли знатніші: панна каштелянівна, княжна Четвертинська, із сестрінкою княжною Заславською, дві старші пані й хмурий Корсак, ротмістр сенаторської корогви. Може на мить чорноока княжна Петронелля спинилася поглядом на юрбі, може пізнала Рославця, легенько кивнула йому головою, але їй не пристало дивитись на плебс, втім вона, здається, гляділа за кимсь іншим. І панна Стеткевичівна, та, що про її красу йшла слава від Литви до Татр, як говорили мадригали, та, що за неї рубались бабодурій — шляхта руського воєвідства, а була вона з княжною Четвертинською тільки в гостині у княжат Заславських, ота київська строга панна, нахмурившись брови, слухала шепотіння Корсака. Про їхні заручини

¹⁾ хтось.

теж говорилось у Львові, ця колігачія була б подію, бо панна перебирала суджених, а знали як бистроумну й тверду в своїй грецькій релігії східнього послушенства. Корсак же зложив вoto ОО. Бернардинам, що не повернеться до Львова, поки ребелізантській гидрі не втнуть лоба.

А княжна Петронелля таки когось виглядала. Вергнення полум'я з гортанки, вихвалювання Magnifіcum чародійних лікарств — oleum philosophicum і oleum tassibarbassi — так, це цікаво — всі витягали голови, а очі княжни зустрічались з Рославцевими — „Нема?” „Ні, нема” — хитав головою Рославець „принаймні, я його не бачу”...

Голівка княжни з гарно уложенім волоссям у срібній сітці, з дивним попелястим волоссям, похилялась, вій кинули довгі тіні на бліде лице — ні, вона таки непокоїться, думав Рославець, просто — вона його любить — і він, настилько вдивляючись у неї, змушував її підняти голову й поглянути на нього, спломеніти — він сам посміхався й вона нечутно променіла — винувато, атже він знову знає її тайну. Він приносив уже три рази їй у церкву св. П'ятниці цидули від мості друга свого Станіслава Мроздовицького й вона передавала йому клаптики паперу, записані тремким і поспішним письмом.

— Може й мене Зефір понесе з цих сторін незабаром — говорив ЙМ. Мроздовицький, а тоді защемить серце...

— А навіщо ці мадригали, мості Станіславе, я ж не того панянського автораменту...

Те срібліюче в шовковистості ночі волосся, вій, що затинили лице, впали чорним укіссям на поблідлі щоки, ширх парчі, що скувала високі дівочі груди й круті рамена, ці ще ніколи передтим не торкані уста, іноді гострі як криця, не міг же не знати мості Мроздовицький, що цієї провесні, зустрівши її в святоюрській каплиці, вже не відірве від неї очей...

— Незавидна це доля бути конфідентом чийогось кохання — гадав магістр Рославець, але розумів своє призначення, долю безталанного бакалавра, бути тільки повірником чужої таємниці.

Таїна, таїна, гріх... Рославець був кур'єром коханців — вечір наставав і вечір і ніч не були його — він сповняв своє й відходив, де й як вони бачились, не міг та й не хотів знати. Може на світанні, коли знітились соловії в садах, коли тільки починала дзвеніти роса на тихому листі, падала

шідкошена воля княжни й, з срібної сітки визволена коса, розсипалась зеленавим дощем по атласній подушці? Може як розцвітання кармазинових георгін була ця коротка ніч краденої шепоту жаги? Може тільки перший промінь, як лезо, спадаючи крізь розхилену, tremку завісу, знечев'я нагадував про гріх, а про це хіба шепотіла весняна ніч словів'я?..

Може й гріх — шепотіла, закривши очі, панно, може прокленутъ мене ченці, матери, батьки, але для мене це не гріх, для мене, що з вогню, як і він — цей сновида кароокий, усміхнений справді, уста цілувавши.

— Я не зовсім твій, панно — говорив — бо коли б я був тільки собою, нічого було б нам тайтись...

— Чий же ти, так чий же ти — лукавче? Чи від моря, чи від степу вихор, чи змовник ти страшний, чи злочинець, що мусить тайти своє ім'я, чи князь, що розгубив по світі свій талан?... Хто ти, скажи мені, мості Станиславе?...

Але не питалась його, бо шепті гасив устами й хіба, коли б і сказав їй, стала б іншою? Тільки в його карих очах третміли тривожні заграви, темні неба горіли, о, не цих, не цих посполитих сторін.

— Таке раювання мені з тобою, панно — сказав — як любий сон. Але ти не знаєш, хто я достоту, чому я прибився сюди, звідки?

— А нашо мені знати?

— Може піду я від тебе й ніколи не зможу повернутись.

— Коли стихнуть соловії, може...

— Ні, соловії, коли в серці співають, не тихнуть ніколи, але є інші речі...

— Коли такі ж праві й великі як любов, тоді смирюєш і навіть не зітхну...

— Праві це й великі речі, а колись будеш про них знасти. Колись, може й незабаром...

Вийшло з тіні її обличчя, різьблене срібним місяцем, як русалчине, з проміністими, прозорими очима, з крищевими устами.

— Може й багато кохав я красних панянок — по цілому світу того квіту. Але тільки тепер я збагнув, що світ є один, це вітчизняний квіт — може в степу, де серпій і катран — трава, багрянолисті, криваві, може над Дніпровою сагою, де хистка лелія, може в саду на київській кручині, де медунка й дика троянда, де калина, але квіт цей один...

І втиснув їй у руку невеличкий деревляний хрестик. І так страшно зашепотів, аж затремтіла:

— Прийде час великої хуртовини. Тільки брати пізнатимуть себе серед гніву. Брати й сестри. Хто не буде з ними, нехай не ремствує й не ламентує — знесе його хвилья. Невблаганна вона. Тільки вірні пройдуть ціло. А цей хрест із простого дерева, не позолистий, не сріблений, бо брати й сестри не зпід знатних гербів, княжно, а простої душі й простого роду.

— Ти якийсь день терпіння пророкуеш, асане?..

— Може й терпіння. Але перше — день гніву...
— — — — —

Княжна підвела очі. Її торкнула за рукав панна Оленка: „Що з тобою, княжно?” Ця строга панна зважала на людей. Може й вона могла б причинно марити як і княжна, атеж ж не сходив їй з думки той невідомий, той один, благовидий, з русавим вусом, що його бачила тричі в катедрі й у Бернардинів, той, що брав з нею святу воду, але ні, не треба, не треба...

— Мости пане Януше, чи не доволі цієї комедії? Мабуть пора нам на обідню?..

Пан Януш Корсак простягнув їй долоню, а вона поклала на неї два пальці. Узвіши сукню, що тяглась за нею, на подив мішанкам, ішла по коберцю до кочі. Гайдуки відсаджували народ.

— *У* — панське ребесо, шемріли шекелетки й реміснича челядь, туком нашим ситі, аж пучнявіють...

— Хмеля нема на них, на княжат із панятами.

— Хлопської кари нема на них, тиранів...

Пан Корсак блиснув наручнями, відгорнув рукави кунтуша, ніс бутно шляхетську голову, не чув шемріння. Він марив про те, як би показатись перед панною Оленкою не тут, у дозвіллі, а в диких полях, потоптивши хамського гада конем, на аркан узвівши ребелізанта-козака. „А той шляхетка так і не прийшов, подумав, мабуть прочув про мою карабелью й не показується”.

— Дозволь, мости ротмістре — спинив його чийсь на смішкуватий голос. Ротмістр обернувся. Під ґанком стояв (тільки що ввійшов у подвір'я) шляхтич, в скромній, запиленій делії, на голову вищий від нього, зо смаглявим, усміхненим видом.

Ротмістр скіпів. Він не бачив, що княжна Петронеля спломеніла як шарлат, сидячи вже в кочі, але панна Олен-

ка, що б вона собі погадала на таке зухвальство? І Корсак з вашеца трактував цього шляхетку: „А я в заступстві мості намістника луцького, пана Виговського, моєго друга, що тобі мав дати сатисфакцію вчора. Від'їхавши несподівано, не міг, а що ти, вашмосте, тепер у товаристві, то прошу на завтра, після обідні, в єзуїтський сад...”

Ця гладка мова збила ротмістра з пантелику, знатъ, шляхетка не був зовсім простого автораменту. А хто ти еси, вашеца, щоб я знов? „Звусь Мроздвицький, мості ротмістре”. „Не Юрій, королівський секретар?” „Ні, це інші Мроздвицькі, посміхнувся, я гербу — Налуч, а ті — Сас”. „Так до завтра, мості Мроздвицький-Налуч, сказав Корсак, бо й мені спішиться, може завтра вирушу з корогвою в поле”...

Тільки треттом вій зрадила себе княжна Четвертинська від'їздаючи. Мроздвицький зняв шапку, чорний кучер (якже знала його шовковість!) розмаявся.

І тоді, нехтуючи комедією, яка все ще йшла, Мроздвицький повагом пішов з бляхарського подвір'я.

Він не бачив, а під вільготним склепінням брами стояв чернець, ченчик у новіціяті ОО. Єзуїтів. Той упер в нього погляд розжеврених очей, як у лихоманці. В того ченчика обличчя перекосилось. Тільки княжна Петронелля завважила його й відвернулась: це ж був молодий князь Юрій Збаразький, що ще осінню плакав перед нею, благаючи про любов, але, коли збагнув, що не може йому бути взаємною, пішов у монастир. Може і могла б себе присилувати до цього хороблиового, замріяного юнака, бо Збаразькі — фамілія лицарська і славна.. Був перевертнем, що відкинувся від батьківської віри, як усі змінники нехтували своєю ж нацією, топтав усю Русь, клявся її нищити. Невже й у службі Когорти ще не забув її? Промайнули його розпалені очі в глибоких яминах, може й недобрий посміх, неспокійний посміх — здрігнулась — чи міг він знати її таїну, її гріх?...

А ченчик, згаснувши, придивлявся комедії.

Рославець пильно стежив за медіоланцем. Цей умів неабиякі штуки. Одному кирпатому парубкові, що тримав у пригорщі мускати, він, на очах у всіх, замінив їх кінськими кізяками. Парубійко, збентежений, збагрянів й кинув кізяка в комедіянта, але замісць кізяків на килимок поспались знов мускати.

— Лицедійники, скурчі бики — кричав парубійко — вас кіллям гнати зі Львова, шальвіри кляті, брехунці, заведі!...

Але юрба була за лицедійниками й парубійко, пошитий в дурні, роз'юшений, взятий усіми на сміх, люто поглядаючи, вибрався з подвір'я.

Магніфікус, величаючи себе доктором, розгорнув працьорця, на якому з одного боку був вимальований св. Павло з мечем, а з другого кубло змій; невісти заверещали, змій були намальовані справді як живі. Магніфікус, хитруща личина з вузенькими оченятами й слив'яним носом, розповідав про укушення гадами апостола Павла на острові Мальті, витягнув із скриньочок засушеного, здохлого василіска й випханого крокодиля з Єгипту, а тоді почав вихваливати Т'єріяк, пречародійне лікарство проти отрути та й проти всякої недуги, що ним користувались ще римські кесари.

Рославцеві надокучила до решти комедія, до того Римша, який давно перебіг в другий кінець подвір'я, махав йому рушицею.

— Мені не хотілось, сказав Рославець, але за шахрайство теріяком вашого Магніфікуса можна було б всадити до Бригіток...

— Кожний хоче жити, магіstre, Магніфікус ще не поганий парубійко, але еспанець-шальвіра набере від мене поза вуха.

— В чому річ, Римшо?...

Римша таємничо мовчав. Вони продерлися через юрбу гапіїв, пересікли Бляхарськувулицю, теж сповнену гапіями й подались на Вали, під арсенал через ставропігійське подвір'я. Щойно в городці, коло Волоської Церкви Римша, обперши ногу об підмурівок, почав говорити.

— Еспанець, якого ви бачили, магіstre, це не еспанець, а звичайний собі скартабелят, фінтик і сацюга з Судомира. Пристав до комедії ще в Регенштурзі й з того часу тягнеться за смородливими. В колодках нераз сидів, а драла дає з кожного міста, бо гунцвот не гербує нічим разом із своєю кумпанією, що давно повинна висіти.

— З писка йому недобре глядить.

— Заведій і песья душа.

— А який інтерес вашець мав з ним?

Римша відвернув гирло в бік.

— Торгував він у мене один перстенець і не купив, гунцвот. А тепер пропонує, песький брат, сопігратіонеш. З Регенштургу, знає він одного тут шляхетку, баніта, якого че-кає вежа, а то й плаха, за *actio criminalis*, чи не за *crimen*

laesae Maiestatis⁴). Цей шляхетка живе тут, у Львові й еспанець, песький син хоче його показати лапайдухам, тоді дістане своє...

— А ти ж нашо йому?

— А на те, що коли б цей другий перед трибуналом запирався, то я присягу приняв би, що й я його в Регенштурзі бачив і про його темну справу знаю.

— Що ж ти порішив, майстре Римшо?

Рославець пронизливо глядів на гунцвота. А той скрипив лукаво личину, як до плачу.

— Присяйбі, магістре, що не був я ніколи капусем і не буду, так мені допоможи, Боже й Свята Трійце. Скурчого бика хотів я спрати ін фігурам, але ізза тумулту не підняв рук. Але з плюгавцем умовився коло катедри...

— Пся кров, крикнув магістр і Римша аж сахнувся, магістр зблід і стиснув кулаки; як вашець щось подібного метикуеш, то, вилупку, мокрого місця на твоюму беззапланному, смердючому тілі не зіставлю... Як зветься цей шляхетка-баніт?

— Мрозовицький, ваша мосте, Станислав Мрозовицький. Рославець відступив й закліпав очима.

— Мрозовицький, кажеш?

— Так магістре, він тут і пристановище має, біля св. П'ятниці. Але й ви його знаєте?

Рославець заступив йому дорогу. Він зблід зовсім і голова його заходила на тонких в'язах.

— Як ти, збуло проклятий, як ти, гунцвоте, допустиши, щоб з цієї голови спала хоч волосиночка, то знай, чортє...

Губа йому затряслась. Римша знизав плечима. Але при всій нахабності, не наважився нічого відрікти і спостерігав магістрове пересердя зукоса.

— Ідемо, я знаю, де тепер застати мені мості Мрозовицького.

Римша проволікав, хотів утікти, але Рославець його наглив, до того взяв за карчило, за лихий комір.

Вдовж Валів вони швидко пішли в напрямку личаківської Глиннянщини, до Бернардинів.

X

Барабаш, підв'язуючи шаравари, біг. Спросоння, не знов, у чому річ., Ілляшенко, гемон, не дав похмелитись...

⁴) злочин образи маєстату (короля).

Королівські комісари мабуть приїхали... літаври, чому лілаври?... тільки розпустити їх. Чи варти хоч пильнують? Нестеренка треба, панцерного товариша..."

Бігли серед теміні, на вогні, до паланки Кричевського.

Ті, що спали в байдаках, виплигували на беріг, грузли в суглинку, з під ніг зірвався чорний птах, подався до вогнів.

"Нестеменно, комісари, тільки комісари, прости Боже. Йти на Хмеля. Чортів син, задав, прости Боже, гарту. Сиділі б у Чигрині. Песький син так і лукавив, ще тоді..."

Натовп. Барабаш вдарив кулаком якомусь у плечі, пла-
зом шаблі — другого загорнув. Дорогу, дорогу старшому.

— Старших вже в нас нема, гей, вже по старших!..

— Під воду їх, під воду!..

— Рачте пішки тепер, панські гайдуки...

— Давай Олеська!

— Давай Іляша!

— Де він, песький син сковався?..

Барабаш страшно замахнувся на котрогось, на руці за-
темніла кров.

— Барабаш б'ється!..

Дебелій голос (присвітив ліхтарнею, Півторакожуха,
веліт такий тільки один):

— Під воду Барабаша!

— Хмель старший у нас... (другий — низький, у біло-
му жупані).

— Хмель нам принципал...

Барабаш скопив низького за горло. Остовпів сам, хміль
пропав, але кругом усе валило й перло — збройно, бо в від-
світі горіли мушкетні дула.

— Який Хмель, ти — скурчий бику, який Хмель?...

— В обозі Хмель!

Рикнув хтось із заду й вистрілив на віват.

— До Хмеля, товариство! Чорна рада!..

— Та ти брешеш, гунцво...

Барабаш замахнувся рукояттю шаблі на цього другого;
обличя його розглядів, то був літній уже козак, зі змор-
щками на запалих щоках, з чорною плямою від пороху на
пів лица, але заточився, заточився — під ребром, з лівого
боку, у нього страшно залоскотало, потепліло й очі зайшли,
зайшли мрякою — бердиш, подумав, але враз за вухом
свистнуло, ще раз — різкіше, він підняв руки, хотів захи-
ститися, упав, а шаблі сікли його, безжалісно сікли його
шаблі.

Тоді вже без удержання бризнула кров і там, на другому

кінці — короткого Олеська підняли на списи, а Ілляш біг, утікав, цей грізної сили чоловік, утікав у самій сорочці й шараварах, загнався в очерет, заплутався, впав, і ті, що надбігли, кололи його велике довге тіло, кололи списами і бердишами, як кабана.

На возі стояв Ганджа, панцирний товариш з чорними вусиком над пухкою губою. Відблиск лучин грав на сержці в лівому вухові й на хрестикові, він теж накинув тільки бурку зверх сорочки, пив учора зі старшиною.

— Під воду їх, братчики, під воду, риbam на снідання!...

І юрба бігла на осліп, як хмара нетлів на вогонь, гро- зила мушкетами, вимахувала шаблями, роздирала на шка- маття скрівавлене м'ясо Гайдученка, Олеська, Ілляшенка.

— Потоцькому гостинець за те, що людей дере зо шкури!..

— І Потоцького вигарбуєм!..

— Бий їх, хlop'ята!..

— Бий їх усіх, панських підлизників!..

— Бий Барабашевих, песіх синів!..

— Під воду їх, хай поп'ють трішки!..

— Пити барзо люблять!..

І над водою таки справді топили. Тягнули з байдаків, а люди впирались, хватались шалено пальцями за борти, поки їм не відсікали їх шаблями, молились, але роз'юшені, штурляли їх козаки в чорний глиб. Берегом глухо віддава- лась луна реготу.

— Німці йдуть, торкнув Кричевський Хмельницького. Вони сиділи мов уриті на конях, німовно, не озываючись до себе.

— Німці йдуть, палять з самопалів...

Хмельницький стрепенувся.

Гадюкам — Барабашеві, Ілляшеві, Олеськові так і треба було, тільки під воду їх і що не він це робив, не своїми руками, так краще, до гадини не доторкнувся б. Але міри ко- зацька галайстра не мала. Цей рик і це пересердя, це гу- ляння тільки на той час, потім здавить їх, хамів. Кричев- ський один міг його збагнути, але й Кричевський мовчав.

— Чиї німці?..

Він зовсім забув про затяжців.

— Гартгаймові і Грумбахові, шість компаній...

Хмельницький повернув аргамака.

— Ганджо, крикнув тонко Кричевський, шикуй на від- січ швабам, шикуй їх гільтяїв, хай тепер покажуть...

Грумбахові райтари виросли з теміні стіною. Передні,

з коліна, били з мушкетів, вогонь освітив їхні вусаті, хмурі обличчя, в залишних шоломах. Друга лава набивала нові ладунки.

Хмельницький виїхав під кулі.

— Feuer! Кричав Гартгайм, пильнуючи лави; прокляті лярони, сперем вам гузна.

— Німця хоч живим ріж, — виринув з теміні Кричевський, праворуч Хмельницького; буде стояти Гартгайма знаю. Обрісте (крикнув він по-німецьки, прикладши долоні до рота, таксамо пискливо, як недавно гукав до Ганджі!) камрате Гартгайме, вас Хмельницький бере у затяг...

— Feuer, fils du putain! ... Feuer...

— Скажи їм, регіментарю що матимуть по дванадцять талярів від мужа посміхнувся Хмельницький

Кричевський крикнув ще раз у темінь, але Гартгайм вилявся ще лютіше.

— Ганджа їх краще намовить, сказав Богдан і махнув рукою до штурму. Реестрові вже й так бігли купою, котили вози і палили зза них із мушкетів.

— Габданку, показав Кричевський на ліве крило, ти бачиш, що там за веремія?..

Крило компаній розірвалось і мушкети палили

— Віват Хмельницький! Віват капо!..

Вільгельмус фон Франкгайм вів свою компанію. Рапіра, як вогненна змія, пружилася у його руці. Файстле підбігала за райтарами, видзвонювала дукачами на шпі.

— Віват Хмельницький!

Обняла двох райтарів і йшла за ними в першому ряді.

— Ти, faqūl, довго ще будеш за панів наставляти лоба, Гартгайме-обрісте?...

— В саме серце їм залізо!...

— В підле серце, в черево гадам!..

Райтари стримуючи натиск Ганджі, упали духом — Франкгайм вів свою компанію до Хмельницького. А власне в теміні, в заколоті, чорт знов, до кого вона йшла. Ляндскнехти знали лиш сікти й палити, про інше не питали. Перекушували патрон і смалили. З Гартгаймом йшли, бо йшли з ним через всі краї Європи.

— Капітане, крикнув громово Франкгайм, пізнаєш левів старого Бернарда?.. і добивши до Хмельницького штурмом перед ним прapor затяжної корогви.

— Vivat Chmielnitzky praefectus! ...

— Vivat Chmielnitzky dux!

Від козацького штурму Гартгайм покетився.

— Не сікти, крикнув Хмельницький, живцем брати, на пардон!

Шовк прaporу зашамшів під ногами коня, що басував.

Під бердишами козаків, а вони перлись на кулі й на рапіри, ломилася німецька стіна. З боку присвічували луchinами й полум'яні смуги лягали далеко в степу, полощили трави.

Бердиші жаско висвистували в повітрі, розчімхували шоломи, як шкаралуші; відскакували нараменники й затяжці падали на сиру землю, качались в калюжах крові.

— Kotz Leichnam!... (Гартгайм відбивався палащем, сам четверт — із офіцерами — Грумбахом, Льоренцом, Колем і профосом) в Дикому Полі загину, але не скажуть — Гартгайм не сповнів ордонансу.

— Єзус Марія. Залізо їм в серце, ляtronам, панам-скурчибикам, всій Короні польській. Покинули нас, Матер Деї, не діждав Іллеру побачити синього. Рубай їх, Льоренце, бий, Грумбаху. Камрате, Vorwärts!... Камрати, не пускайте їх...

Георг Бургартд лежав уже з розколеним черепом, Кунрат стогнав під купою побитих, всі камрати відступали.

— Гарттайме, піддайся на пароль, пардон усім!..

В відсвіті блиснуло обличчя Франкгайма.

— Пардон від префекта Хмельницького, чуеш, старий дурню?...

Райтари кидали рапіри й мушкети. Ішли в темінь, шукаючи очима Хмельницького.

— Дурні, прости Боже, пардон, пардон!..

Франкгайм відходив із залізною компанією, приеднувався до регіменту Кричевського, що виходив чолом у степ. На сході вже сіріло. Гартгайм лежав на бойовиці. Хтось під'їхав кінно. В сіряві світанку виросла ця постать в бурці, як з крилами за плечима. Парскав кінь від вологи. Зазду йшли й ішли компанії, сотні. Кінник перегнувся в сідлі, подав довгув, почорнілу від боїв і січей, райтарську шаблю.

— Маєш, Гарттайме, маєш ти, непокірний дітлаху...

Гартгайм відкрив очі. Зустрівся очима з вершниковими, карими, важкими. Силкувався піднести руку до чола.

— Генерале Хмельницький...

Посміхнувся. Файстле приложила йому лезо до уст. Вже холоділи.

— Даюю, генерале...

І поник головою. Хмельницький завернув коня.

Сотні й компанії йшли в степ.

— Файстле, ти тут, Kotz Leichnam! Файстле, добра твоя рука. Дай пива мені. Дай світла ближче. Ох, як палить мене, Файстле. Та чи ти це, циганко?.. О, ляррони, о гунцвоти...

Гартгаймові очі застеляв туман. Хтось відстъобував ремінці панцеря. Хтось подавав йому в шоломі води. Файстле дзвеніла дукачами, чорна циганка хитала головою.

XI

Мрозовицький поскріб кінцем пера перенісся й замислився: грана, медв'яно-золоті грана наливались тієї осені над Дністром і яснопрозорі котились хвили, поцейбіч зеленошумна далінь, потойбіч беріг букового чорнолісу. Й господар цього жизнного закута, медвяно й молошно текучого, осіянного шкварною прозолоттю, обвіяного шумом чорнолісся, старостинський державець, Семен Височан, воїн і рубайло, широкої душі осадчий. З ним випито не мало, виноградар він сам на золотому Подністров'ї, а благочестя грецького горливий оборонець і кипить серцем по Кумейках і усій козацькій ганьбі й сам обіцяє підняти п'ятнадцять тисяч покутян.

Всю Червону Русь, всю Галицьку землю підойму, говорив Височан — а вона ж не від мачухи, а вона теж козацького ребеса, галицькі людкове вже вище горла мають цей панський гаразд...

— То передай панові державцеві, вашмосте, запечатав Мрозовицький листа до Височана — дуфаемо вельми на нього. Пан Богдан вельми надіється на Галичину. Сила ж піде з ним?...

А молодий Олександер Качор Голинський, гонець з Очеретної, Височанів братанич, похвалився:

— Всі Голинські підуть, як один, всі Качорі й Гусаки-Голинські, (бо це такі в нас роди — посміхнувся — ти не думай, пане регіментарю, що це на сміх, все це битні воїни, хоч і з пташачими іменами)...

— Гуси й Рим спасли, клепінув юнака по плечі Мрозовицький, на Запоріжжі й не такі прізвища дають, не соромся, вашець, ну а ще хто піде?...

— Княгиницькі й Березовські, Чайковські й Дромомирецькі, Жураковські й Грабовецькі — все підгірська шляхта, старинні роди, ніколи ще не зрадили ні віри, ні дому — а ще Струтинські й Креховецькі...

— Знаю, сказав Мрозовицький, мость Іван Демович-

Креховецький мій сусід із Теребовельщини, мій щирий друг, вже він, наказ сповняючи пана Богдана, подався на Базавлук...

— І нам не терпиться, взяв за шапку Голинський, до Вознесення, будь певний, пане регіментарю, трясця затрутитися кролевенятами.

— Здорови ж державця пана Семена Височана й передай уповання від пана Богдана, нашого генераліссімуса. Тільки просить пан Богдан не запалюватись передчасно, вся наша сила в тому, що нагально й несподівано, в повній таємності акції, вдаримо...

І вивів гінця зі своєго дому, біля церкви св. П'ятниці, де жив самотньо, називаючись купцем з Бару. Повів його на вулицю й слухав як задзвонили підкови, як взявся гонець на личаківську заставу. Галицький хлоп вірний, думав, галицька кістя не крихка, як рушать уже галичане, то не для сумнівної надії панування, а тому, що таке їх офірування публичній справі. Хоч пани цієї землі такі певні сьогодня, ось лише слухай, слухай, як музика тне, бенкетарі у Львові не перевелись, панство бенкетує, відригує фазани, каллуни, що найрозкішніші яства, а хлоп на переднівку пухне з голоду, покажуть же їм ті, що на переправах, на багнах, у гірських щілинах, засядуть з мушкетом, з косою, з рогатиною, платити бо є за що кролевенятам в Галичині, взявши від круля Казимира самого...

...Мостъ Виговський вже в дорозі, зробить добре діло, це панові Богданові найпотрібніша голова, розумна голова, за багато надто палких голов стане. Мостъ Височан збере свої легіони й когорти, дав би Бог, дав би Бог й Януш Мазараки тут добре дбає й на магістра Рославця надія, ниті натягнено, вузли добре зав'язано, все за ордонансом пана Богдана. Коли б тільки швидше й мені наспів наказ вирушати на Низ, не терпиться... Конфіденції з паном Богданом шукає-ем не для привати, але для покари панам, яко єдиного руського народу і тіеж братньої крові єсъм...

— На бік, собача кість — крикнув, наїхав на Мрозовицького відділ кінників, саме знатне капітанство драгунії, вичепурене, під'їздило до садів княжат Заславських. Обтерто пана Мрозовицького кінською позлотистою зброею, обдано кінським жаром.

— Показав би я тобі собачу кість, ляше, скіпів Мрозовицький й охолодив себе вмить, пропускаючи кінників, твої гербові мазурські предки не гідні були б мені плечей підставляти, щоб я в стремено став.

Пан Мазараки забороняв усіку бурду й сам Мроздицький знов, що дискретно будучи у Львові, не сміє себе видавати, під загрозою горла. Атже шукали його суди й в'язниця чекала його, може й так погарячився сьогодні визиваючи Корсака, будуть друзі вельми ремствувати, але ж мусів за пана Виговського честь постояти, чи ні?...

Біля саду княжат Заславських спинився. З палати, хоч було вже й за північ, смалили троїсті музики, з відчинених вікон у сад лились потоки світла, там учтували, як скрізь у Львові, до рана, а похмелившись, знов починали аж до вечора...

...І не шкодує музикантів, аж з ніг валяться, але гратуть панам, ріжуть віолі, бренчать теорбани й лютні, а шляхта креще підківками, аж тріски летять з підлоги. На погибіль свою, песі синкове, крещете. Протанцюєте свою Річпосполиту. Глушіте лиховість музиками. Може не один з вас затанцює на груші, на корді, коли того заслужив. Гайтай, колись і в Варшаві танцювалось, поки підтаростич теребовельський Стась Мроздицький був у ласці, а не як тепер, баніт і злочинець... Гарні були часи, коли б тільки король ЙМ. Владислав слухав більше себе, а не кролевнят. Безталанний король, не такого королівства гідний. Знівечили його ці фазаножери, ці гортановстеки. Дали б вони багато, щоб мене, Мроздицького, королівського пажа мати в руках... А музика тне... чи не заручини це панни Оленки Стеткевичівні з паном Корсаком? Кажуть, не найгірший майстер на шаблі, але щож, і з таким поміряться охота...

Пізня пошта привезла з Krakova „Правдомовну газету”, видавану в Празі, яка Р. Б. 1648 Aprілія дня двадцять п'ятого стривожено доносила про загрозу Богемії генералом Кенігсмарком і про нову кампанію в Баварії: генерал Врангель перейшов Ізар і гонить цісаřців. Отже мир — не мир, війна — не війна.

В гурті читальників, що тиснулись до ліхтарні, щоб перечитати газету, завважено й Мроздицького, його одяг скартабелята-шекелетки, що так не пристав до добротного обличчя, до його гордовитого посміху.

— Оборонці правдивого християнства не покладають рук, сказав один з читачів, повновидий шляхтич, видно з інтересом до арканів політики; там пактують в Мюнsterі, обговорюють пункти миру, а тут плюгавці-лютери своє підле діло далі чинять. Не мир заводити, а посікти їх усіх треба.

Інші були такої ж гадки.

— Добре сказав ти, вашмосте, скрізь підняла ребелія голову. Ось і в Англії благочестивий король під кормигою еретиків, й німецькі лютри ворушаться й у нас схизматицька гидра підняла голову...

— Посікти, вигубити всіх в пень, скурчих биків...

Мрозовицький засміявся з тих орацій під ліхтарнею.

— Молитовно здіймають нації голос про мир, втомлені цією страшною війною, сказав він, а вашмостям тільки й в голові, що служба бездумному Марсові. До того ж це зовсім не за віру війна, мости панове...

— А за що ж ця війна, скажи вашмосте, коли ти такий мудрий...

Але ці бундючні й впевнені обличчя співбесідників, що повернулись до світла, не подобались Мрозовицькому. Не хотів встравати в розмову, що скінчилася б бурдою і махнув рукою, пішов геть. „Дурні, прости Боже, тяженні йолопи. Така їхня опінія, така їхня голова — пусте барило пивне. Верзуть, що дурний мозок шепоче. Так як би кардинал Рішеліє, католик не підтримував еретиків у Німеччині, а католики Тюренн і Конде не спілкували зо шведами-лютрами... Ні, це не за віру війна, мости Бариловські і Бочковські... Фарисеї, гіпокрити чортові, вірою прикривають убозство своє, латають неправду свою, матлярство, не знають того, що це війна нації за свою свободу, за визволення бідного, простого люду від безправ'я страшного, від наруги кролевенят, так в Англії, як і в Німеччині, як і в нас...”

Його тінь швидко бігла по білих мурах. Пустошіли вулиці. Здаля тільки цокіт підков, крик п'яної галайстри в заїздах, з їх розчинених дверей б'є полум'я, чутно пищання дівок. І пахіть, хмільна весняна пахіть.

...Ах мні жаль великий, тужу безпрестанно
тяженько вздихаю, як мні день настане...
цієї пісні навчив його друг з падванського університету,
чудний той поет і філософ Гедеон Юрій Рославець...

...Сидячи в дому думаю,
що приятеля не маю,
жаль сердцу моему,
сидячи самому...

Феболунний, срібний у місяці Львів, роксолянський город, серед черемх і бузків. Ось зпід церковці святого Юра в дібровах, узявиши далі, садами, садами, узгір'ями до тихої мутнавої річки, ліворуч від Валів дорога до Краківської брами, жидівська дільниця, ось там вірменські заулки,

струнчіє катедра, оминув її, ось пройшов обход, гуфець кінників (авксиліарні війська все йдуть на східню заставу, в Україну) ось і Римарська... Світить Олімп со звіздами... Феболунний Львів...

Дві тіні вийшли з темряви.

Дві тіні впали за ним на білий мур Бернардинів. Обернувшись, торкнув карабелю.

— Його мост Мрозовицький?..

Иридинився обом. Бузки лоскотали мур.

— Магістре Рославче?...

Пізнати цю худерляву личину, цього довгого мовтика філософа, а любив його, ще з Падви.

— Це я, вашмосте, а це майстер Римша, камрат львівської нужди моєї. Були-єсьмо в вашому домі, але вас не було, догадуюсь, що в дорозі до отця... ●

Рославець пішов поруч. Римша крокував оподалік. Завертали під фіртуку колегіяти.

— Уроджені під Юпітером, вашмосте, як ви, мають нахил до роблення собі великих і малих ворогів. Ці останні при роботі, мості Мрозовицький...

— Пізнаю учня доктора Кеплера, посміхнувся Мрозовицький, що далі?

— Якийсь каналія змовляється проти вас. Трибунальські лапайдухи чатують вже біля вашого дому. Песький син уже зложив реляцію... Треба вам геть звідси...

— Знаю, хто це — взявся Мрозовицький за фіртуку, стоячи на таліярів даю, коли це не приватні порахунки.

— Quidam, що від нього знаємо про цю справу діє з чийогось наказу, сам — звичайна каналія, циган, мандрівний ляtron: всадити ножа в гортанку, підставити ногу, пропрати друга, звичайна річ — збір...

— Але того, хто його купує, колись матиму в руках, сказав Мрозовицький, підождіть, магістре, я зараз...

Він ударив калатальцем. Відверний брат уклонився, знову його. Повів у будинок, коридором, через високі вікна сріблів молодик. Колегія спала. Застикав у двері.

Патер Генцель ішов йому на зустріч, погладжуючи лисе чоло.

— Маєте листа, ваша мосте кавалере, з Krakova, з моєю поштою, а мабуть здалека вість... Мрозовицький розірвав печать. Нахмурено читав, вилогодився, підійшов до свічки й спалив листа.

— Благословіть, патре, виїзжаю.

Генцель Мокрський вийняв руки зпід білого габіта, по-тер свої білі, довгі пальці.

— Справді, пора?...

— Ян Мещерин з Регенштургу доносить про рішення в Парижі, має листа від пана П'єра Шеваліє... Всі заворушилися... У Львові вже нема що робити нам, отче.

— І не тільки нам, посміхнувся Мокрський, в Парижі, видно, знають краще від нас становище.

Мрозовицький зловив його гострий погляд.

— Наварив пива наш Богданко...

— Поп'ють же ваші кролевенята того пива, отче...

— Чому вони мої?

Капітан ОО. Єзуїт підійшов до столу й зняв зо свічі нагар; ви мою опінію про них знаєте, мості Мрозовицький. Створитель знає, де правда й ми перешкодити йому не сміємо. Різними дорогами ідемо до однієї мети, мості Мрозовицький й усі дороги добрі. Той час минає, коли Орден діяв наосліп тут, на сході. Когорта служить Богові й церкві, а не одній нації...

— Особливо такій, що узурпує собі право бути Христовою служкою...

— Й діє на шкоду Христовій справі. Ні, мості Мрозовицький, ви переконаєтесь, що розумні католики вміють і в Польщі дивитись на речі без пристрасті й на далішу мету...

— Коли б то, отче... Покійний кардинал Рішеліє, католик, підтримував протестантів і розумів, чого хочуть чехи...

Отець Мокрський подивився у вікно. Там мерехтіла ясна, травнева ніч.

— Не будемо судити покійного кардинала, це була велика людина. Все добре, що служить Божій правді.

— А правда Божа по боці погноблених...

— Амінъ.

Мрозовицький схилив голову. Єзуїт відмовив про себе молитву й простяг йому руки.

— Привітай же, знаєш, кого?...

В сірих капітанівих очах грали дивні вогники.

— Тут залишається пан Мазараки, сказав Мрозовицький й декілька людей з галицької шляхти, не рахую магістра Рославця, бо йому як і мені дорога до пана Богдана, в поле...

— З Богом, сказав капітан, хорони себе, бо такі потрібні пану Богданові.

І, стоючи на порозі, сказав:

— А не шкода покидати тобі цей лагідний Львів?...
Мрозовицький спаленів.

— Всевідущі, отче. Може й шкода...

— Княжна Петронеля Четвертинська, як довідуєсь, виїздить дніми в Київ... Хто зна, чи теж не з жалем...

— Коли й це знаєте, отче — сказав, потуплюючись, Мрозовицький, то перекажіть їй, що хтось у вітрах наддні-прянських не вкоїть своєї туги...

— Гай-гай, засмія вся капітан, княжна ця мов орда бере корда в полон. Цей іде з жалем на подніпров'я, той і в мастирських мурах не має спокою...

— Хто це, отче?..

— Молодий князь Юрій Збаразький, нині брат Домінік...

Мрозовицький згадав ченця, що так настирливо глядів на нього сьогодні в бляхарській брамі. Йому майнула знов ця сама думка,

— Отче, тут горить підомною земля. Малі вороги хотіли мене знищити...

Патер Мокрський приложив палець до уст.

— Мовчали краще, чим називати деякі речі по імені передчасно. Й цього я чекав.

— Ви таки справді всевідущі, отче?..

— Я тільки воїн Когорти, накилив голову Мокрський.

Під брамою терпеливо проходжувався Рославець.

— Я іду, магістре, сказав Мрозовицький, на Глинянщині маю людей з кіньми. Прошу тебе, не встрявай у бурди, чорт: я таки Корсакові не відітну вух за Виговського!.. Від пана Мазараки дістанеш інструкцію коли й тобі вирушати. Автім ти не зв'язаний особливо, рушиш, коли сам знатимеш. За дві-три неділі або вікторія...

— Або...

Мрозовицький відповів не йому.

— Ціцерон мовив: „над смерть за отчизну нічого сладшого, нічого милшого бути, не може”... Зустрінеш княжну, це їй скажи від мене... ♦

Він стиснув худошу руку магістрів так, що той аж зойкнув і скоро пішов, зчез у темряви.

Зорі мигтили над Бернардинами. Леопольські міщани спали. Хропіли цехові майстри, кидалися у сні білогруді панянки, снили про квіти вінчання, про квітіння щасливої любові. З коршми виходили, ригали, хватались за шаблі пізні мочиморди. В садах княжат Заславських, Любомир-

ських сокотали флейти й лящали соловії. Вежа Волоської пінялась до хмаринок, легких як димок.

— Чи знаєш те, майстре Римшю, хто цей пан Мроздвицький?..

Римша зажмурився. Як хитрущий котюга.

— Може й знаю, але краще скажу: не знаю. Бо коли таких порвистих панів шукають під закидом великої політики, то нам, меншеньким людям, лучше й благополучніше сходити з дороги.

— Але признайся, що надила тебе грізна мисль?..

Римша відкрив каправе око.

— Надіть і зараз.

Рославець відступив.

— Скурчому бикові, тому гунцвотові, тому quidam, Юді собачому проткнути горлянку.

Але це не йому залежить на загибелі мості Мроздвицького... .

— А кому?..

Але Римша повів розмову про зовсім інші речі. Втім зривався вітер, такий нагальний вітер, що рвав кирею й треба було подбати про нічліг.

XII

Від виїзду Хмельницького минуло півтори доби й старшина збентежено споглядала по собі. Можна було думати, що він покинув її на поталу. Що правда, кошовий зовсім неохоче вийшов із Січі, а за ним до Хмеля пішло тільки двістіп'ятдесят запорожців і то самі молодики або гільтайі, яким і так нічого було робити. І тільки, коли сірома почала валити купами на Базавлук, а Хмельницький повернувшись із Криму, запевнив, що перекопський мурза рушає на підмогу, кошовий, не кваплячись, дав наказ рушати.

Тепер Хмельницький пропав і з'явилися знов сумнівання. Тугай-Бей стояв на віддалі трьох днів — це певне — пластиуни бачили його чамбули, оповідали: у кожного кінника свіжі сирівці при сідлі, значить, братимуть ясир, але й Тугай-Бей не спішився. Чекав.

— Ніхто не знає, що Хмельницький думає, гадає.

А пани напирали. У вчорашиому герці розрубав славного козака Переvertuna перевертень Сенюта, але й Сенюті відскочила бутна голова, коли зчепився з ним курінний Іван Манило. Порубав цей Манило ще трьох найгонористі-

ших гусарів Шомбергової корогви, так і лягли над потоком, вицікіривши зуби.

Були б досягли пана Манила, та виручив його старий полковник Бурляй. Оточили Манила паничі-павичі, скіпіла кров у старого козака, напер на ляхів своїм бахматом, креснув шаблею й розрубав одного до самого сідла, другого звалив з конем, а третього наздігнав Манило, хоч і порубаний сам та й пересік павича навхрест, тільки розкинув білі руки панич і упав на траву, дзюркотячи кров'ю.

Сіклись не одні: рубіжник, панцирний товариш Стемпіковський звалив молодого курінного Михайла Бреуса й зойкнуло його курінне товариство, бачивши, як ~~ві~~явся корчійно пальцями в сиру землю й сконав. Зрубав молодий старостич Ян Коморовський Петра Філоновича, неаби-якого воїна, але впали від козацької руки й ротмістр гвардії Перетяткович і підчаший вінницький Януш Ляшинський і ковельський ловчий Вільга-Непокойчицький.

А Манило й Бурляй стояли кінно, на виду у всіх, чекали охочих. Коні присідали на задні ноги, хропіли, мели хвостами й старий черноморець і юнак як тучі, наступали, але Стефан Потоцький махнув будзиганом.

— Знімаються пани до штурму, синку; заслонив Бурляй очі від сонця; ідуть пани, синку. То крилати гусарія йде, щоб ти знов, коли не стрічався досі з панами, найвibrанишій цвіт. Підкоморії, старостичі, підчаши і конюші барські, житомирські, луцькі й летичівські, українна шляхта, синку, йде, матері її ~~ко~~вінъка. То на хамів кричатъ, щоб розстуپались, то хочуть нашу рогату душу козацьку знести на карабелях. Але підождіть, скурчибики, вже ми вам сьогодні за Кумейки заплатимо й за Куруків віддамо...

Пани йдуть, хлоп'ята (показав шаблею, обернувся до шанців) — хай же неодна вдовиця заплаче по них...

І осадив коня старий, аж застогнав клубистий бахмат і козацька кіннота вирівналась за Бурляевою шаблею. І зударились як дві тучі, тільки чули в обох тaborах лязк і свистіння криці.

Касюхна, любка коронного гетьманіча, закрила очі долонями. Страшно стало.

— Перуть наші хамів, (дивився Потоцький), славно взяли легкі панцерні, з копита. І хами не пускають. Січуть, пеські синове, вміють сікти.

Лави знялися, рознялися і проїхали. На полі зостались тільки купами збиті вершники, їхні коні почвалували в боки, пінячись од шалу. Суремка заграла — рушила піхота.

Шомберг повів штурм у лоб, на вози обозу, зчіплені ланцюгами, на шанці й вали.

Хлопець, званий Семенком і Максим лежали з кутою сіроми, в очереті, над потоком. Сірому ще не пускали на вали, запорожці не хотіли й бачити її, вошиву й гомінку, без усякого поняття про війну.

— Умрем тут, братчики, так тут і вигублять нас ляхове.

Комари хмарами ширяли над рогозом. Кусючі так і обсідали мужву й обкусані, попухлі обличчя Семенкові видавались чортячими; слізозоточива вівкала чернь, надслуховуючи битевного лязку.

— Господа ради оставил я дом, плакав бурсак, хто ми заплатит за тєє убожство мое. Вигублять, вигублять нас, сodomляне...

— Помовчи ти, божий дурню, чогос ішов, коли так штанами трясеши?..

Бурсак сидів по-турецьки, на колінах тримаючи бердиша, й по набряклому, безвусому, як у євнуха, обличчі, текли потоки бруду й крові — від комарів не міг обігнатися.

— Огнепалної, сіканої смерти боюсь, ох і важко боюсь. Прийшов я, оставивши все, бо печусь за отчизну. Але правду отригну, не втаю — боюсь смерти як кожний смертний.

— Так було біля цицки зостатись, вкинув Авратинський зі Ставищ, (йому теж вгріли гайдуки так, що ледве прибився), тільки баламутиши добрих людей...

— Всі вмремо, всі поляжемо — завив бурсак, а запорожці ішли з валів, несучи на руках ранених. Інші повзли самі, кленучи панів.

— Відбили? крикнув Максим.

— Відбили пеських панів — але знов лізуть. Тучі лізуть як сарана...

Семенко підвівся. На валах, на обозних возах видно було сліди штурму. Купами лежали трупи, кілля палісадів виламані, коні й бики метались пошалілі. А козацькі мушкетери не переставали палити.

— Гармати рихтують пани!..

Запорожець у жупані з розірваним рукавом, з шаблею в крові біг з валів.

— Гармати людкове заграють. Три яструби викотили!.. Шарпантини¹⁾ заграють...

¹⁾ Шарпантини, яструби — польські гармати.

— Пропали — завив бурсак — тепер пропали людкове.
Стефанко добре дбає. Стефанко з нас саламаху зробить.

— Помовчи ти — шарапетко бісова — помовчи,
личино!..

А Бурляй підоймав уже й чернь. Купа з купою знімались з-над потоку, з балки, де таборували ще запорожські курені, з суглинкового взбереежжя, з лугів, за трьома дубами.

Перші стрічі взялися криваві. З поля вернулись перечсані кінні лави, не зломавши гусарії. Другий штурм відбивали таборовики, першу відсіч давали імениті з кошового товариства, на них можна було сполягати. Шомбергова піхота, сапежині стрільці з добре нам'ятими чубами покотились з валів. Але не ставало патронів і людей.

— Піднімайте купи — кричав Бурляй, басуючи на коні між возами — піднімайте саламашників, пес їх морду лизав, нехай і вони попробують пороху. Нехай хоч трохи вонші витрусять! Піднімайте їх, отамання!.. Хай тепер показуть, що вміють...

І жартував і посміхався, але жерла тривога — пани викочували гармати і перешиковували корогви — квадрати піхоти, щітинячись списами, густо чорніли на зелених травах і рушали до штурму, слухаючи бубнів.

Бомба смальнула в віз, зараз біля Бурляя, шкамаття полетіло в нього, оглянувся — в калюжах крові вовтузились три козаки, лицем до землі. Один вив, скопившись за живіт, коні дико іржучи, рвались, прив'язані до люшень.

— Не жахайтесь, братчики — загримів Бурлай, — огнепальної смерти не бійтесь. Кому де написано, там і згине... Дайте і їм відвіт, скурчим бикам...

Три невеличкі гарматки, звані „совами”, заграли й з козацького боку. Били криво. Ядра виривали кім'я мокрої землі, не досягали й рядів. Пани реготались.

— Вишкірите ще зуби, вишкірите!

— Замало сала наїлись, хами — крикнув польський хорунжий, що витанцювував на білому коні перед лавами, так якби куля його не брала; мало духа з саламахи!..

— Вставайте, людкове, в ім'я Боже — підняв купу з очерету курінний з тихим глухим голосом; рушаем в ім'я Боже!..

Семенко стиснув кріпше кісся й побіг у юрбі, що ментулась, опітинена вістрями, ліворуч, у поле.

Стефан Потоцький, людина з римським профілем, з кучером льняного, м'якого коліру, з пухкими завжди вологою вустами, тільки гадано легковажив цю кампанію. Півверезий слухав він у кам'янецькому покoї батька інструкцій, а езуїтські патери, мовчки посміхаючись, кивали лисіочими головами, батько сидів товстенний, височений, надто вузькорамений до своєго кадовба, литий слуцький пояс ледве охоплював його черево й раптовність, нагла кров Потоцьких, рвалась з вибалуваних очей. Похід мав бути прогулянкою — першим хрещенням на рубежах Диких Піль, а хамство розчавлене, згноблене, покаране так як і треба, так, щоб довго-довго не загоювались рани і взагалі — краще доскінного каліцтва завдати хамам ніж смерти, краще каліцтва ніж смерти — для гидри це пам'ятка, це довічне мементо.

Безвітряна весна, це сонце, що лютує раптовно, пропікає сталь панцеря, невиданий простір, без краю, без опори для втомлених очей, що набрякають, червоніють від тремтливого повітря, просяклого їдким, золотим пилом.

І тут не тверезів, від малвазії було млюсно, в голові бродило й нило — може від ваготи шолома; коли зняв його, на чолі червона, різка пруга. Ридван закиданий безліччю дрібних і непотрібних речей — пудерним, флакони, віяла, дзеркальця, струсеві пера, пір'янки як сніжинки на атласовому оббитті; така походна кватиря, бенкетарня, спальня, хміль, шал, і нудьга.

Відгортає лебединий пушок, що торочив Касьчину сукню й цілавав худе, тримтливе рам'я. І Каська була п'яна, завжди п'яна з шарлатними рум'янцями на щоках, писклива ця пишна повія, мабуть із Krakova, молодий Сапега передав її Стефанові; боятися б тільки французької недуги, кажуть, Сапега набрався її у Фландрії.

Зім'яти хлопів, чому ще не зім'яли, чому ще воловодяться і битва таки справжня, зовсім не прогулянка, кулі свищуть зовсім як сичання ос, в сонці рудо виблиск шасть, цяжкання їх, іржання коней і врешті гуд нових гармат, тих полевих гармат, що їх Сапега взяв у поле, щоб випробувати.

Каська заснула. Спала, зібгавшись, як котя, випнувшиши і навіть вишкіривши у сні, в посміху, погані, гнилуваті зуби. Спала, розморившись від хвилювання битви, від сонця, від малвазії.

— Б'ємо, ваша гетьманська мосте, б'ємо хамів аж пір'я

летить, сказав Семп Сарбевський з почоту, що стояв кінно коло ридвану.

Прапори шелевіли на безвітр'ї

— Дддо вечора ссскін-чити, fiat, fiat¹⁾), мостіпанове, за дддовго триває. Ще не розірвали табору?

Стефанко загикувався, п'яніючи.

— Ще ні.

— А той ребелій палій, той скурчий бик Хмель заховався.

— Сссам хочу бачити... Коня!..

Хмельницького справді не було ніде видно. Гіжицький, черкаський полковник, чигиринський — Ян Закшевський, Амвросій Секенсінський і інші рубіжні лицарі й комісари, знавши в очі суботівського осадчого, шукали його. Пізнявали серед козацьких куп Бурляя й інших, але Хмельницького не було.

— Як під землю провалився, песький син, залишив хлопство й втік.

— Як заяць утік.

Іван Виговський, луцький намісник, високий, лагідний українчик, що недавно приїхав зо Львова, з протекції Коронного гетьмана, як комісар, підвів коня, араба з Костянтинівських заводів. Зброя його світилась золотим зірчаним цв'яхуванням.

— Побачивши вашу гетьманську мость, хлопи до решти втратять анімуш, тихо сказав Виговський.

— Що ти кажеш вашець? Стефанко нахмурено став у стрем'я. Йому було зовсім не по собі, коли сів у сідлі. В роті — перегар, в чубі бродило.

Але Виговського не любив. Не вірив йому. Казали інші, що хитрий, надто розумний.

Він прислонив долонею очі й дивився, ледве стримуючи араба.

Кварцяні в четверте йшли до штурму. Квадрати корогв, тісно збиті, наїжені списами й мушкетами, швидко посувались до козацького табору. Піхотинці бігли по втоптаній вже траві, перескаючи кінські й людські трупи. Барабани мірно били.

Праворуч в неглибокому ярку шикувалась кіннота, ліс червоних хоруговок гусарій й блакитна руська драгунія. Вона ще сьогодні не була в бою; Шомберг не вважав її надто надійною.

¹⁾ fiat — нехай станеться.

Стефан стиснув коня й той шарпнув, застоявшиесь. Кирея гетьманича розвіялась у чвалі й він мчав по полі як блискучий, злотоперий птах. Почот рушив за ним.

— Поспішай! Бий, бий холопську їх мати!.. Покрикував пискливо коротенький Шомберг, перепускаючи поза себе піхотні корогви. Він зочив Стефана й приострожив свою лиску з тоненькими білими ногами. Іхали собі назустріч. І за Шомбергом витяглись барвні, мов квітчастий китяг, комісари й коронні регіментарі.

Шомберг, зrudавими вусиками, мітлою д'горі, багряний, аж темний, салютував Потоцькому.

— Холопа на холопа пустив я, ваша мосте. Рознесем раз їх, гільтяйство. Драгунія пішла.

— Пекельно довго розносиш їх, генерале — нахмурено сказав Потоцький; я думав вже обідати в козацькому таборі.

— Обкопались; а запорожець добрий жовнір, я завжди казав, таки добрячий жовнір. Лобом в лоб не візьмеш, відразу не рознесем...

— Бурляй гільтяйство випустив, валом валить.

— Гусарію на них, обернувся Стефан до офіцера; нехай пересічуть їх гусари...

Шомберг махнув над головою двічі шаблею, йому озвались сурекки кінноти.

І всім полем панські регіменти рушали до штурму.

Перші лави піхоти зчіпились у рукопашному бою з козацькими на валах і на возах. Там знялася така січа, що Потоцький, напружуючи зір, не міг розрізнати своїх від гільтяйства. А купу сіроми, що виходила з обох крил на відсіч таборові, перейняла кіннота. В гулі й ревінні Стефан бачив лиш мигтіння шабель, що страшно злітали з гори вершники врубувались в сірий натовп і м'яли його кіньми.

— Так їх, скурчих биків, гільтайв, так їх!..

• Вже Шомберг підіїдждав кар'єром до валів.

Хлопство здригнулось. Імпути не могло стримати. Кварцяні переливались шумливою рікою через вали. Сіро-ма розсипалася по полі.

— Вікторія, мості гетьманичу, вікторія!.. Заричав молодий Гіжицький, вставши в стременах.

Стефан кивнув головою. Він все ще не позбавився проклятушої мігрени, що ламала череп. Йому хотілось лягти горілиці і заплющити очі. Небом плили спокійні хмари.

— А що там?..

Він показав будзиганом на балку, що темніла з правого

крила, звідки раз-по-раз вимикалось мигтіння — зброй, шоломів, а може кінської зброй. Ішла важка, громовита туча.

Вершник мчав з того боку. Жовті рукави летіли за ним змиями. Він крикнув Шомбергові й вони разом помчали до Стефана. Вже він бачив його обличчя, попелясте, набреніле.

— Вашмосте — (його крик зірвався, потанув в гомоні) Хмельницький іде з реестровими й німцями. Всі передались до нього...

— Саппермент, пане Стефане, всі передались до Хмельницького, гунцвоти...

Туча зростала.

XIII

Прохолодь, волога, а дощу нема й нема. Важко стогнав день, увесь обрій, все поле; а з потоку, з озера, з плавнів пішли живті, ядущіліві тумани, налягли на побоювище. Крізь сіру імлу й дощеві волокна кричали орли, літали низько, чули, але не бачили трупа.

Хмельницький ішов полем, вгрузаючи в роздерту, задихану землю. Стопана трава, ще й так не буйна, не підвелась. Що крок — ями, доли, вирвані ядрами, вичавлені кінськими копитами, що крок трупи, які тільки сьогодні від півдня почали зносити. Коні обдерти з чапраків, леопардових шкур, з важких сап'янних сідел, з видутими брюхами лежали, мухам на поталу. Пани, босі, бо чоботи встигла вже стягти сірома, лежали горілиць із поломаними мечами в затиснутих руках шкірили зуби й очі, що закотились, застигли склисто, як більма. І з них стягало, квапилось поспільство, делії, парчеві контуші, атласні жупани, залишало їх півнагими, задубілими, нікому не потрібними. Лежало їх безліч, цих битних, гонористих, пишних; на ретрашементах, із звішеними вниз руками, під возами, де досягали їх бердиші й вила, в очереті, де ув'язали, де мовчкі захищали лиць руками, але падали від удару келепом чи хропіли, силкуючись мертвіочими руками вирвати з грудей ржавого списка. Поряд панів лежали й козаки й найбільше — холопства; не один із комісарів або регіментарів боронився, а інший, хоч катюга і шкуродер, тепер — просився ласки, поки не затовкли його, не підняли на списи і кісся. Лежали холопи такі ж задубілі, з такими ж склистими очима, з розхристаними грудьми, з рапаними, босими ногами, вп'явившись пучками в землю, припавши до землі як до наймилішої коханки.

Хмельницький знов, що це буде його вікторія. Знав ще в Кам'яному Затоні, вивівши регіменти реєстрових і німецьких затяжців. Це не була заслуга командування: ця битва не мала пляну, ані диспозиції. Це була проба фортуни. Автім ніколи не вірив би диспозиціям. Марс найхимерніший. І Тіллі й Мансфельд і Валленштайн і навіть сам Густав Адольф вірили лише у фортуну. Битви не вирішали регулярні; німців було надто мало. Запорожці й реєстрові ще не зовсім вірили Хмельницькому, щоб скорятись його диспозиції, одна сірома йшла наосліп, в ненависті й смертельному жаху, йшла тучею баранів, з заплющеними очима, вигибала і йшла.

Він боявся вікторії, так, Хмельницький боявся її. Він виходив у степ теж заплющивши очі, страшно спокушений фортуною, зовсім готовий загинути. „Вашець піднявся великого діла, гай, гай...” хитав головою Стефан Чарнецький, присланий парламентарем.

„Бог, видно, хотів того. Господь вибрал мене, нікчемного раба, на це діло. І король, його мость”.

„Король”? глянув зукоса Чарнецький; „чи схотів би король щоб ти, вашець Хмельницький вигубляв цвіт його рубіжного лицарства? Проти матки Річипосполитої йдеши ти, пане Хмельницький і на його милість короля не покликайся, бо й його болять рани, які ти завдаєш”.

„Слуга я Річипосполитої, мості пане Чарнецький і не проти короля йду, а проти кролевенят”. Чарнецький не відповів, тільки глянув на Хмельницького, хотів сказати, але стиснувши зуби, стримався; грізна лють палахкотіла в його очах, о, цей зненавидів його, цей зумів би вимислити йому покару.

Але Хмельницький, хоч і відчуваючи всю порожнечу своїх слів, особливо на тлі побойовища, засланого трупами, не зрікався своєї фортуни — вірnosti Речіпосполитої. Щоправда, вона була вже зайва, вона його аж ніяк не рятувала. Вже Рубікон перейдено. Вже „alea iacta est!”¹), пригадав собі з Тацита і повторював, ступаючи по полі.

Фортуна служила. Марс стояв між Венерою й Юпітером, зорями благословення.

Порох підмок, у шаблях пани зрівнялись із поспільством. Відрізані, затиснені в вали, були здані на голод. Тоді прислали Чарнецького. Прикрій чоловік, ворог, лютий ворог. Але не з тих — периноспалів і фазаноїдів, його можна

¹) Кості кинено.

боятись. Відходив, міряв Хмельницького очима, з ледве прихованою люттю, що клекотіла, розривала груди. „Може ще стрінемось”, „Може”, сказав Богдан; „Бог дасть та не в війні” (він все ще хотів м'ягчiti, лагіднити); „О, старший, таким як ми з тобою, в мирі хіба не стрічатись...”

Боявся вікторії. Розверзались перед ним брами. Мерехтів якийсь шарлатний, пекельний світ, мав би йти ним? Здрігався, таки сам був і всі дивились на нього, чекали, що скаже. В цьому іншому світі й не було чого лагіднити, була ненависть і запеклість. Як у пеклі. На устах навітьчув посмак сірки. Ще посміхнувся: чи не перед коронний трибунал готовував докази невинності? Хіба він цього хотів? Хіба він винен?

Тугай-Бей, не ворухнувшись пальцем у баталії, тільки чекав: пани, після здачі гармат рушили з кола, тоді виступив чамбул і брав на аркан, що найіменитіших, що найпішніших, а решту сік. Може й треба було Тугай-беевими кривавими лапищами загорнути цих недобитків. Добре зробив, по лисячому. Воздавав їм іхнім же; хіба й вони не ламали лицарського слова й урочистих присяг? А він слова не давав і його не ламав. Він умив руки. Тугай-Бей сміявся, прикладав руку до серця. Ясир хороший, спілка вірна.

По таборі, по широкому полі бойовища сновигали козаки, чернь. Дим з вогнів волікся над степом. Низько ширяли орли й ластівки. Дим їв очі. А козаки й сірома й німці й татари серед дикого іржання табуні, дерли собі з рук добичу, адамашки, шаблі, сулєї з малвазією, на собі тягнули сідла, тягнули міхи у свої логова, під вози, в шатра, в куріні, в ями, нашвидку викопані в землі. Татари переганяли ясир, простоволосих і нагих, посинілих від холоду і вільготи, панів, офіцерів, комісарів, гайдуків, черців. Верещали жінки, повій, комедіянти, маркитанки, вивезені зі Стефановим обозом. Ось і Каська, Стефанова любаска, хто її тягне до себе? Вона й сама йде, не опирається, сміється, наректа опанчею, з розкошманним волоссям і фарба стікає їй по обличчі, розвезена потом. Її обіймає дебелій козак, а другий — чортова гиря, мабуть котрийсь хам, кріпак, може ще й зі зіпраною, невигоеною спиною тягне її до себе, простигає її пригорщу золота...

Хмельницький ішов. Все далі від обозу, далі від яду-чого диму, від лайки, крику, реготу. „Alea iacta est”.

Проти неба, розкинувшись руки, лежав воїн в панцері. Чоботи з нього вже здерли, вирубуали перстені разом з пальцями. Далеко на мокру траву влав його льняний кучер, а

очі не замкнені глядять у сіре піднебессяя, глядять, не можуть надивитись. Лежить, відпочиває. Але груди залиті кров'ю, погнуто, розірвано панцир, колом чи списом розгорнено груди й вмер він, видно, в муці, в терпугах болю. Розрубано й плече й проткнено горло. Тільки по атласній опанчі, по шарлатних штанях з золотим розшиттям видно, що це знатний воїн.

— Пане Стефане; Хмельницький стояв над ним; спиши, пане Стефане Потоцький? В ясирі пов'язаний сирівцем, приторочений до татарського коня, порубаний і посіканий твій корпус, славний рубіжний корпус для приборкання ребелії. Не встанеш уже, Стефане. Й не треба — краще спи. Навіки спи. Ганьби не бачитимеш Річипосполитої-матері. України триумфальної пісні не чутимеш. Як встала над Жовтими Водами заграва козацької слави і волі не знатимеш...

З обозів волікся дим і стелився широким степом. Палили костри, сотки кострів. Душино, парно. І зм'ята трава, ковила, майоран, чернобривець, чебрець підіймались. В відсвіті жахтіли, малиновіли. Іскри летіли з кострів, у степ, літали над побойовищем. Орли проквіляли. А біля кострів грілася, роздобарювала велетенська армія ребелії.

Хмельницький пішов до коша старшини, що його давно дожидала.

XIV

Transivimus Rubiconum¹⁾), отамання, ротмістри й капітани; розгніався раз Пес на свого Пана (а ходив він — Пес перед другими псами — в поле,стерегти овець). Нападає Пес із Вовком на Чабанів, а ті втікають, ох і втікають же ті Чабани...

Хмельницький засміявся. З під густих брів стріляли його карі очі, розбризкувались жовтожарими іскорками. бо ж і добрий був сьогодні — сонце зійшло молоде, як золотий дукач, трави підвелись, ковила ж, ніжна ковила шеле віла, як співала.

— Вовча Ліга з Псом, регіментарю, не вглядять руських, мовляв змий, тепер...

Довкруги стола сиділи козацькі капітани. Кричевський, лупоокий поряд Хмельницького; він пережовував

¹⁾ Переїшли ми Рубікон.

щось, випуклі очі спинялись, то на одному то на другому із знатніших і застигали.

— Вічного побратання з Вовком не буде. Всі розуміли фрашку Хмельницького. Іван Виговський, комісарський підписок, втім вкрадливо усміхнений, незумисне поглянув на свої руки: на перегубах ще були червоні круги від татарського сирівця. Виговський досі сидів у тіні — йому було соромно своєї пошарпаної, поплямленої кров'ю делій. Але ж Кричевський усе таки спостеріг, що він тут свій, що з Богданом знається давно і щепочеться найбільше з ним і зовсім не вважає своєго становища дивним, чи двозначним. Скоріше нетерпеливився, спалахував і гас Семен Забузький, навіть уникав погляду Кричевського, атже ж не так давно перехваливався гонити Хмеля й забивати в колодки, в дарунок Коронному гетьманові. А тепер сидів тут поряд із Шандіреем, Жовтоликим і скіснооким, з Ганджею, тим молодим ротмістром, що доказував у Камінному Затоні йтопив Барабаша з комісарами.

— Pro patriae proditore¹⁾!, тепер мене оголошують — — крикнув Хмельницький; скреготатимуть по цій вікторії зубами, а знають сокровенні друзі, що не для привати вийшов я, не за мою кривду (бо я що — незначна, плоха людина), а за всіх вийшов і Король Його Мость мене за це зрадником ще назве...

Його Мость Король мені на це діло руку свою дав. Нехай от і Виговський скаже... Ех, коли б то старий Конець-польський жив! Велике діло створили б ми. Не дали скурчі бики на бісурмена одностайно стати, Річ Посполиту по Адріанопіль, по Дунай поширити, тепер мають, тепер нехай гризуть орішок. Соловіями заспіваемо, соловейками...

Капітани мовчали. За шатром шумували натовпи, іржали коні, стукотіли вози, що заїздили й виїздили, співуче й дружньо валили молоти — ковалі роздували горна цілу ніч, вищали дівки в шатрах, й тільки сонце розморювало це поле, глітнє од мужви, од лязку заліза — о, бердишів, чеканів, мушкетів, карабель набрала вже вдосталь сірома. Ще сп'яніла від вчорашнього порохового чаду й упоена кров'ю — бо кров червоніла скрізь, і на люшнях возів і в ще невисохлих баюрах, й на листях верболозу й на траві — всюди кров, але яка ж чорна, яка ж тяжка — не відрізниши своєї, холопської від німецької й від панської.

¹⁾ За зрадника отчизни.

— Colluvies, colluvies...⁴⁾

Хмельницький пройшовся в диму від люльок. А всі капітани сиділи на сідлах, на бочівках, роздумуючи, спершись на лікті при столі, з шаблями на колінах. Хмельницький з'являвся їм в синьому тумані диму присадкуватим, чорним, обгорілим на вилицях, неспокійним господарем. Забузький і Шангірей ще загадували гуляння в Суботові, на хрестинах, а потім в'язнення в Чигрині, хто гадав, що гадав, що піде на Луги, хто думав, що знесе Стефанка й Шемберга, наважиться?

— Так що ж, обернувся гетьман до Виговського; ти чого так засів? Тобі тепер говорити, не нам же?.. Але шкода много говорити. Я не філют — військо збудив, убогих людей тільки знищив, нічого не справив. Transivivimus Rubiconum. Вже не альтеруюсь нічим — мало листів написався, наупоминався гетьманів коронних? Хотів бути обережним, лучче перетерпіти, ніж наразити отчизну. Але тепер годі, тепер рушу. Цинциннатів, казали мудріші кролевенята, плебсові не достає, а то б показав плебс. Але Цинциннати й у нас будуть. Далебіг Поля згоріли — от паши треба. Кінних більше треба ніж піших. Пішими загатимо й так усі дороги. Скільки, мості куме, кінних?

Кривичевський відкрив очі.

— Панцерної чи легкої?..

— Й тієї і другої...

— Його мость Забузький краще скаже. Всі обернули голови до Забузького.

— Драгунії чотири хоругви, козацької кінниці дев'ять, півдесята хоругви, а запорожської то й не знаю...

— Вісім.

Бурляй — ведмідь, важко сопів, спертий на шаблюку.

— Добре секурував, ваша мосте; посміхнувся до нього Хмельницький; коли б не ти, може б і угнулась чернь. Отже кінників — з двадцять хоругов?..

— Так і е.

— Але й тогр мало, Матер Деї; всього треба 5000 талярів — видали ми на викуп 4000 талярів, мало, мало грошей, а на все треба, а боюсь — артилерії мало. Погані яструби й орлики, сов не лічу, шестифунтовики, це все на нінашо — коли обложимо...

— Мало, на час облоги...

— Дозволь пане Богдане.

⁴⁾ повідь, повідь...

Іван Львесерце-Виговський підвісся. Всі дивились на нього. Високий, рівний як дубчик з гарним, шовковим вусом, прищулені очі, лице згоріле від походу, але мудра, кута бестія.

— *Pecunia belli gerendi nervus*¹⁾ — правда, потрібна. Все потрібне — картавни, фальконети, інженери (не знаю як стоїте з тим), але я не тим турбуєсь, мости старший. Ліга Вовча з Псом (Виговський посміхнувся), чернь — о по-відь цю бачу — розлилась, пане Богдане, море, чисте море — валять і валитимуть, а підожди: вся Русь ще рушить, Волинь, руське воєвідство, ба й за Пинщину скажу — холопство хоче погуляти. Шиї йому не зламають. А ляцька сила — її теж не бітесь, — це не та; що Турчина, Москву, німців била, це не Ходкевичі, не Конецьпольські, Жолкевські, це ж діти, в залізо поубирані, мости тисяцькі й капітани, це Тхужовські й Зайончковські...

Капітани циро сміялись.

Виговський продовжував далі:

— Має мій господар різні вівці — білі, рябі, чорні, а пси — абиякі. Військо я маю на увазі. З Потока підемо до Славути, то побачите, що з тих славних регіментарів буде. Не так журба, як ляхів знести. Знесемо Польонію.

— На що ж фукаеш так, мости Виговський?.. Хмельницький прищуленим оком придивлявся йому.

— Універсали треба пустити, пане Богдане, до всієї нації козацької. Всю націю нашу козацько-руську кликнути до шабель, до чого, хто має... За нову республіку збройно встати...

— Республіка козакоукраїнська? Так ти сказав!

Хмельницький обірвав його. За далеко мислиш, ваша мосте. Голдуємо королеві нашему панові, а все в Божих руках. Ще сеймувати нам не пора...

Він озирнувся. Річковський, виснажений полоном і викуплений, розглядався непевно втомленими очима, його пекла пруга від татарського нагая через усе лицє — тепер зчорніла. Джулай, хвацький реєстровик відкинув чуприну. Бурляй сопів. Ганджа грався дорогим кінджалом. Яскульський похмуро споглядав зпід лоба.

— Не трактати чинити, пахнув люлькою полковник Федір Вишняк-Якубович; маєш щасливу руку, старший, то щоб не врікти, тъху-тъху — ідемо, щоб знести — на Чигрин ідемо.

¹⁾ Гроші — нерв війни, що ведеться.

— Ордонанс дайте, мості панове.

Полковники, тисяцькі, сотники, ротмістри виходили з шатра. Хмельницький поглянув на Виговського, посміхнувся, але нічого не сказав. Що думав — не знати. Перейшов Рубікон — це лиш знав. А мисль Виговського, його пораду збагнув. Тільки ще не час, ще не час говорити. І, взагалі, школа много говорити — повторив.

І, підождавши, коли всі вийдуть сів на колодці, ще серед диму, а проміні бігли в шатро струмом. Чернь, як повідь, шумувала, клекотіла. Хмельницький довго сидів так у задумі, мов заклятий. Яненко Хмельницький, своєк старшого, віспястий, присадкуватий, заглянув, але, знаючи норов Богдана, залишив його на самоті.

В таборі мірно били літаври поход.

— — — — — — — — — —

Залишивши Чигрик в боці, втім і так занятий козацтвом, армія Хмельницького посувалась спішними маршами на північ. Низова Україна вже була в повстанні. Хмельницький хотів перешкодити з'єднанні Яреми Вишневецького, який все ще був, як доносили звігці, на Лівобережжі, з головною силою Корони в Україні — з гетьманами Потоцьким і Каліновським.

Ця армія росла не днями, а годинами. Вона обростала як снігова баба, точена по пухкому снігу. Запорожські куріні йшли в авангарді, випускаючи бекети вперед, і ті оберталися — за дія бачили проти сонця тучі куряви, в ночі заграви — Бурляєва кіннота, драгунія Вишняка-Якубовича, кінні хоругви Ганджі й Небаби, з ярка у яр, з балки в балку, йшли купами, щітинились списами, дзвінко цокотіли підковами по твердій глині, висохлій давно в сонці.

Йшла кіннота: мужики на кошлатих кониках, на відбитих у панів аргамаках, з мотузяними уздами, а хто захопив збрюю, відвічувала вона в сонці позолотистими бляшками, пардові шкури прикрашували запилені клуби, а ніжні аргамаки зі шляхетських стаєнь щулили тонкі вуха й присідали, коли боки стискали їм босі чабани й сідельники.

З мушкетами поперек сідла або на роз хрестаних грудях, з мушкетерськими банделіерами на дванадцять набоїв через рам'я, з шаблями, часто без піхв, їхали шляхом, з'їздили зо шляху, спали в сідлі, частувались, ідучи, з ведмедиків, то витягались один за одним, то рівнялись у ряди, оберталися: де Хмель, де батько?..

— Там батько, де корогва там і батько.

Червону корогву з білим орлом, вивезену з Базавлуку розгортає хорунжий. Шамшів шарлатний шовк, горів як пожар, а орел розкривав крила, бундочний орел Річіль-сполітої. Лопотали за ним прaporи, взяті від знесених гусарів, за прaporами маяли бунчуки. Безлий січові бубни й регіментарські літаври. Флейти й жоломіги стиха поскимлювали. А там далі йшла піхота, запорожська, реестрові хоругви, німецькі компанії — аркебузники, пікінери, каратінери, невтомна і безжурна запорожська піхота з тих, що бились і під Марієнвердером і під Охматовом і під Москвою й під Дюнкерком, під Хотином і молодші на Масловому Ставі й під Кумейками.

— Beati pacifici!¹⁾) кричали мушкетери Франкгайма минаючи хоругви, що приставали. „Не ждіть, пеські синове, муфмафи, ганси²⁾), відзвивались їм ті, що пройшли колись Фляндрию й Паллятинат, тут вам не переливки буде!...

За обозами, що брали й веселих дівок-маркитанок і крамарів і ранених і піхоту, що підбивалась, тучею-тучею сунула чернь.

— Права рука наша — показав на неї булавою Хмельницький. Військовий писар Іван Виговський притримав коня

— Химерне це auxilium³⁾), пане Богдане.

— Ale валить як мишва...

І Станіслав Кричевський, тисячник, хитав підголеною головою. В чорному панцері, на чорному аргамаку сидів присадкуватий, з рисими вусами й поглядав на цю сарану, на нерівні купи, що перли й валиди, босоніж, в постолах і личаках, з клунками за плечима, прочане, старці перехожі, чабанські ватаги.

— Добре дбайте, діти! Гукав, пропускаючи їх Хмельницький, звідки йдеш, чоловіче божий?..

Обгорілий, літній чолов'яга в сермязі, несучи мушкета, дулом в низ, підвів голову.

— З Махтаринець, — зяснів — з-під війта Любинецького-собаки...

— А я з Миньківки, крикнув другий, в просмоленій сорочці, з Миньківки, батьку.

І з інших сторін ішли: з Мирогощі й Сміли, з Ярмолинець і Нараївки, з Олики й з Підгаєць. Крепкі лучане ішли

¹⁾ Привітання воїнів в 17. ст.

²⁾ Муфмафи, ганси — згірдлива назва німців.

³⁾ допомога.

з-над Стиру, поліщуки добились сюди з колтунами на головах, біляві й тонкі, з Покуття вже прибігли деякі, з того Дніпрового боку переправились, з посесій Вишневецького, Немирича, Лаша, тихі й синьоокі йшли брацлавщане, в'юнкі кияне й білоцерків'яне, броварники, сідельники, могильники, колесарі, мельники й кріпаки. Йшли й попи, підковивши ряси й ченці, погладжуючи борідки, підплоясані мотузками, а при боці шаблі. Рибники з-над Дніпра прийшли, лугарі з-над Случі, височенні й пелехаті, косарі з-над Росі, не хотіли й тепер кидати кіс і мантажки несли за поясами.

- На панів, батьку, на знесення панського ребеса!..
- На брагу собі служим, спасе-батьку!..
- Бісові ляхи поховались.
- В лъоах ляхів знайдемо!..
- Під лід воду пити — —
- Пустимо, пустимо...
- Киями покладемо...

Розлилися круті бережечки, гей-гей, по роздолі!
Пожурилися славні козаченъки, гей-гей у неволі...
А ви, хлопці, ви добрі молодці, гей-гей, не журіться!
Посідлайте коні воронії, гей-гей, садовіться!

Та поїдем, гей-гей, у Варшаву...
пригнав легіт пісню з далеких кінних хорутв.

А за чернью сірими стінами їхали чамбули Тугай-Бея, размаючи бунчукі. Зсутулени, мов кам'яні, сиділи ординці в гострих шапках і місюрках, куняли на маленьких кониках або, стрепенувшись, озирались скісними розрізами очей, роздимали тонкі ніздрі, не квапились за джаврами.

- Вовча ліга, пане Богдане — — —

Хитрущи очі Виговського, що їхав поряд, звузились ще більше.

— Що ж зробиш, мості мій добродію... Не попустили королевенята королеві, щоб з гетьманом покійним Конець-польским і зі мною Крим Короні під ноги поклали, мають же Крим на ший — — —

— Конецьпольський — Koniecpolski, — посміхнувся Виговський, а за ним і його підписок Самійло Зорка.

- Koniec Polski...
- Finis Poloniae...

Армія йшла на північ, на Смілу, на Корсунь.

За тиждень після виранення сенаторської хоругви під Корсаком, виїхав зі Львова й обоз княжни Четвертинської. Покотились битим трактом королівським ридвани, кочі й теліги, кінно пішла челядь, ще непевно сидячи в сіdlі після дишлового й від'їздного — вконтентовував гойно на прощання князь Заславський небогу, а з нею їхала й панна каштелянівна Олена Стеткевич і своячениця з Волині.

Був май, тепла весінь. В розцвітанні диких груш, придорожніх яблонь, що ронили рясний і тихий квіт, ішов панянський обоз, а до нього приеднувались і інші: хто боязний, самотній, хто зрушений провесним гуком, хто в службі.

Вершники, цілі відділи панцерної й гусарської кавалерії, гармата під знаками Потоцького, обминали обоз, ідуши в Україну. Кавалери під'їздили до кочі, правили паннам мадригали, хто був знатніший. Барви Четвертинських знали й в руському воєвідстві. Але квіт коронної кавалерії вже пішов давніше. Хоч страшено хамами й дейнеками, що переходят у ночі дороги, втікаючи до Хмеля — аж звідси, тільки погадайте, аж зпід Красного, зпід Лопатина втікають хлопи — то кварцяні й панцерні були не краї. Турбували жидів, розвалювали коршми, гвалтували подорожніх. Позвів і трибуналських записів уже мало хто боявся — війна, війна як ніч прикриє, мовили. „Коли Хмель уже свідчиться вольностями, даними від ЙМ. Короля на поля й моря, то нам — добре заслуженим — хіба лиш з вольностями родитись?” Автім польське королівство, здаєм квитуче й могутнє, дозволить собі на ласку своїм веселим синам, за лицарське гарування, праці й втрати...

Розмови військової галайстри розсівали увагу й книги, взяті паннами до кочі не читались. У Красному наздігнав обоз грецького ченчика, що йшов, кульгаючи. Не згиналось йому ліве коліно: тим зворушена княжна наказала його взяти до кочі, Назвався ченчик протопопом Ісакієм в дорозі з Жовкви, був молодий і добре уложеній, так що панянки аж загляділись.

— Соромно, вацьланно, крикнув, наїзджаючи на кочу, хорунжий гусарії з моржовими вусами; попів-схизматиків нині не на кочі возять, а в кочу запрягають, пеських синів.

Гусари реготались, бралися за живіт. Панни мовчали, протопіп спаленів і звів брови, тільки пані дала відвіт, виХилившись з кочі:

— Соромно тобі, вашмосте, що виставляєш себе так худопахольсько, не шануєш, ні стану, ні іншої релігії...

— Для тієї песьої релігії нема в мене пошани, надувся хорунжий і крикнув ще переразливіше, аж очі йому вийшли наверх; до Хмеля з гунцвотом попом! До Хмеля! Всі попи, всі хами-зрадники, ребелізанти, шпіони!..

І наїздив на обоз, знов, що за ним гусари, рохкав і шарпав за моржовий вус.

— З кочі попа, песього сина!

— Хай своє Господи помилуй співає!

— На гиляку!

— До Хмеля, на відьомську мшу!

— На Лису Гору скурчшибка!...

Протопіп не виявляв переляку, навпаки посміхався й, гречно вклонившись, запропонував дамам, що висядле, щоб не завдавати їм клопоту.

— Ахі в гадці, отче — крикнула пані Й обернулась до хорунжого; тільки спробуй, асане, рушити цю духовну еособу, то ми вже найдемо на тебе закон, так, хоч ми й грецької релігії, але шляхта й не вчорашня, мості мій добродію!.. В Королівстві такі ж маємо права як і всі інші. Ти ще нашого посвоячення не знаєш, дорогий асане лапайлоне!...

— Яке ж таке посвоячення? Наїздив, наїздив хорунжий, а за ним біляви, розбещені кінники.

— Ми й до Його Мості Короля підемо по трибунал...

— Го-го — де Його Мостъ Король!..

— А тоді не ремствуй, мості пане: що ся нáклюне, те й вилежиться... За цей твій секвестр матимеш протест, мості хорунжий, як і всі ви — ще перед пеклом, тут матимеш по заслузі!...

Хорунжому сказав товариш, що це барви княжат Четвертинських, а вони далеко посвоячені; хорунжий ще пихкав, але спинив коня. І обоз скоро звернув на бічну, на Золочівську дорогу, як веліла княжна.

— Висітимете, чортівки — кричав хорунжий вслід, за посвоячення з схизмою, з попами, з хамами, з Хмелем заходитьесь!...

Протопіп же Ісакій подякував пані Й сидів мовчки, в своїй лихії, виполовілій рясці, витягнувши неживу ногу, винувато посміхаючись. Він приглядався Олені, панні Стеткевич, що загорнена в шубу, не була з ними — чарував може її весняний краєвид, пестив вітрець з ланів.

— Бачиш розбещеність, отче, сказала княжна Петро-Нелля, кров палахкоче від такої наруги...

— Не звикати, розвів руками протопіп, наша мати-
церква благочестива давно плаче...

— А сліз нема кому втерти...

— Може й буде кому, моя пані...

Олена тим більше придивилась ченцеві. Вже у Львові глухо чула вість про Хмельницького, про зазивні листи на оборону благочестія, чи й цей смиренний ченчик співчував ребелії?

— Терпимо окрутні опресії, видерто нам вольності й свободи... людей грецького набоженства витискають, віддаляють... мордування, в'язнення, вигнання, секвестри, карти, сусpenзи, деспекти, образи — все мусимо терпіти. Нашого набоженства не дозволяють уживати свобідно, лапають пресбітерів, мордують духовних наших, турбують... навіть того, хто поскаржиться, карають...

— Тепер і до унії взялися...

— Так, милостива пані, говорив далі протопіп, й уніяти те саме терплять, бо це бач теж руська віра, „хлопа й попа”, уніяти разом з нами секвестровані й карані...

— Бідний же цей наш народ, що його так важко спримуєт...

— А хто за ним вставиться..

— Може й знайдеться хто — посміхнувся протопіп — з тої нечуваної опресії таки буде щось... іноді з барзо малої іскорки повставши, рознесеться пожар по всіх розлеглих панствах нашої Речіпосполитої...

„Ченчик не в тім'я битий, багато знає, але не все говорить — думала княжна Пётронелля, — добре уложений,, не накидає думки. І благочестиві мають кебетних... А мандрування його до Терехтемирова, як каже, до архимандрита Єзекіїла Булиги-Курцевича не даремне, Булига-ж партії митрополита Косова, найгорливіший оборонець благочестія, найзапаленніший і на мордування й на плаху піде за віру. А наука в Падві не пішла намарно. Чому ж і цей ченчик, згадавши про Падву, посміхнувся, руки у нього білі й тонкі, не такі як у інших благочестивих, що траву косять і дрова рубають. Може він і мості Станислава моїго знає? Може багато дечого знає, а таїться?.. Коли б не кульгава нога, статній би це був юнак...”

— Як мило це, сказав, ніжно поглядаючи на княжну, благочестіє старовинних наших родів бачити. Нас, духовних великий жаль обіймає, коли бачимо, як відступають від релігії грецької для слави цього світа найзнаменитіші лицарські роди наші. Гай-гай — де ж той неоцінений клей-

нод нашої церкви — дім княжат Острожських? Де ж нині княжата Слуцькі, Заславські, Збаражські, Санґушки, Пронські, Масальські, Соколинські?...

— Тішаться нині з нещастя матки своєї, сказала пані.

— Не потішать, не потішать нас, зітхнув о. Ісаакій; прошу ж Бога, щоб ті славні роди, які досі витривали й далі тривали при своїй вірі... Хто ж бо знає, чи ця покинена й осмішена нині матка наша — релігія благочестива, завтра в славі засяє?...

Пані зітхнула. „Хитрущий піп, подумала знов княжна, так якби не до Оленки говорив, не знав, що її же зміна віри, коли вийде за мості пана Корсака... І вона відводить очі, русалка... Хіба не марить про Корсака, як нашпітує їй про Купідина. книжні слівця... азалиж не ходила з ним у садку Заславських, не слухала його лютні?...”

Але Олена справді не думала про Корсака. Може й мчить по дикому полі, назустріч вихрові, може печатає сигнетом листа до неї, нашвидку писаного, а що по ньому?... Хто був цей вкрадливий, русавий велит, та ж бо блакить темніша в його очах; зустрічав її двічі в катедрі й брав святу воду, а де він тепер?...

— Ваша милість має сум в очах, тихесенько сказав протопіп і Олена здрігнулась.

— Її суджений в полі, зносить ребелізантів; пояснила пані; ця весна для багатьох розлука...

— Що ж, мовив протопіп (— хитрущий, хитрущий — подумала княжна) знесуть ребелізантів, повернеться й пан суджений з поля...

Але вона, хоч кивнула головою, не про судженого, не про Корсака думала.

XVI

— Гунцвоти, лярони, песъкі синове, то був рекгедіц, хай їм грець, о, кляті півнячі душі, о гаспидові пахолки, тричі ж їм по стократ трясць у душу...

— Римшо, майстре Римшо, сказав покірливо магістр Рославець; це вам нічого не допоможе. Аж ніяк. Нема сумніву, що ці шановні панове опиняться в аді, але нашого становища це не зміняє ані трохи...

Іх вели на вішання. В обидвох були руки зв'язані сирівцем. Драгунський корнет їхав поряд кінно, обабіч три вусаті бестії з тієї ж хоругви, ще три ззаду з мотузками,

приготуваними на тонку шию магістрову й на коротку, ряботинчасту — Римшину.

А довкруги шумів веселий ліс, співали дрозди й між листвою просвіт на крем'янецький тракт.

— Так, глибоко зітхнув Рославець; життя є гарне. І ми пропадаємо не за цапову душу. В обличчі смерти переконується про ніщоту наших земних борсані і клопотів. *Отпесила та не пох*¹⁾; треба зробити хоч короткий іспит совісти...

— Ви гадаєте з ними нема що процесуватись, магістр, сонську?...

Рославець з укоса поглянув на корнета, насупленого й пошрамленого, як нужда.

— Шкода говорити, майстре, це людина наскрізь про-черствіла. Робімо іспит совісти.

— Навіть коли почую зашморг на шїї, буду надіятись на рятунок, магіstre. До того я аріянин.

— У Львові я був певний щодо твоєї принадлежності до римської церкви, сацюго...

— Чи це важить, врешті? І аріян і католиків і уніятів і православних чекає одна доля, втім не надто приваблива. Але попасті в таку халепу, в таку халепу, магіstre — ми не вилазимо з халеп і це ваша легка рука...

— Я тебе не запрошуваю на мандрівку, Римшо. Що ти мусів утікати від вдовиці це не моя вина...

— Волію вже одружиння з вдовицею, ніж загибель на сухій груші, магіstre. Що було мені залишитись, попивати медок і брагу при боці мегери? З двох зол береться менше, але, коли б я зінав!... Вдарюсь, вдарюсь об землю! Пех, сучна доля моя. Не повісили мене в Цольсті, ані в Магдебурзі, виходив я три кампанії, був бабським фельдфеблем і солено заробляв в Чехії, чорт ноги не підставив, талісмані берегли, тричі лежав на землі й шабля лоскотала мені горло, не пропав від хуги, голоду, спраги, ні від кулі, ні від вістря, ні від гарматного ядра, а тут, на своїй землі, від таких от скурчих биків загибаю... І за що? Є де справедливість, магіstre? Правда є на світі?..

— Цілковитої правди нема, але часткова існує. Але не всі це знають. Я не тщусь переконувати цих драгунів в істинуванні часткової правди. Бог мені свідком, що я діяв як мені наказувала совість...

— Поспішай, ти — довгий! Злісно зарепетував корнет; сацюги, злодії, мародери, лайдаки!...

¹⁾ усіх приторне ніч.

— Ви певні того? Подивився на нього знизу Рославець.

Корнета розбірала лють саме тому, що Рославець ішов на вітання без лементу. Корнет набряк, аж сизий, замахнувся шаблею.

— З очей тобі лайдацтво глядить. Песький ти син, гемона приятель, а не помилюсь, коли не Хмелів шпіон, бо сила ж то людська таких чотирьох ведмедів проткнути їх же рапірами?... наших вояків?...

— Напали на Богу духа винних посполитих, спокійно сказав Рославець; на дім напали мародери, ляррони, вкручували пальці в курки, терли п'яти сіллю, а потім приводили цапів злизувати — заолоскотали господаря на смерть, хотіли грошей; господиню, дочку її згвалтували, брались до підпалу, а ми з приятелем стали в обороні. Ось і драчка, ось і ціла історія...

— Не варнякай, драбе! Мародерів судить трибунал, а тобі зась до коронного війська...

— То й нас веди, вашець, до трибуналу...

— Дам я вам трибунал, дам я вам убивання жовнірів його мості короля; на суху гиляку й баста з вами, Матер Дея. Ще ми, хвалити Бога, не в Етіопії, а в святій Короні, що ляtronів уміє покарати і покарає, так масійських, як і великих, ще Хмеля вашого, чортового сина, теж підтягну на суху вербу...

— За короткі руки — прошепотів Римша, але затремтів, не переливки: жовніри підіхали до росохатого явора, що стояв на бічівнику дороги й закинули мотузка; не жарти, це таки не жарти, магістроньку...

Але магістр дивився здовж, дороги. Там ішов обоз. Наблизився до лісу, приватний мабуть обоз, але ізрядного панства, гайдуки виїхали наперед, з долинки викотились вози з добром, на возах хлопи з піщалями, а тоді загримотіла колією коча. Драгуни, заложивши петлю, чекали, поки обоз їх не міне.

— Людкове, крикнув Римша, витягаючи шию з петлі, довгу свою шию; апелюю до вашого серця — тут ся діє кривда людській невинності!..

— Бреше, заричав мазурський корнет; гунцвот, тільки шкуру свою погану рятую!..

— Magіstre Рославче, невже це ви?...

В запиленні цій постаті, винуждлій і пошарпаній, хоч і зо знятою гордо головою, важко пізнавалось магістра. Але княжна Петронелля таки пізнала його.

— Римшо, гукнув магістре, майстроньку Римшо! тільки чудо нас спасло, ще ж княжна Четвертинська!...

Але драгуни не хотіли слухати. Опецькуватий корнет заступив конем дорогу. Хоч і сто княжень вставиться за драбугами, все одно, не пустить. Він їм давно пустив би кулю в потилицю, та шкода кулі і падлюкам підла смерть, не почесна. А що княжна ручить за гунцвотів, то її справа, хоч і дивна, бо за хамів тепер взагалі не ручать; хіба ті, що з ними за одно. А до своєго хамства цей довгий признається, тільки на славу Річипосполитій буде: за одним ма-хом згине і хам і драбуга.

— А хто ж то хами, по твоему, вашмосте? Крикнула з кочі княжна.

— Козаки і вся Русь — хами...

— То й мене приеднай, асане, бо й я руського роду...

— Справді? То чого ж мовчиш, асанно? Вішай, крикнув опецькуватий до драгунів; я оце вуха розвісив, а не знав, що це одно ребесо...

— Бандите, княжна вискочила з кочі й вирвала гайдукові самопала; куля в лоб, коли не пустиш цих людей. Не оглядайся, ляше, моєї челяді п'ятнацятро, а вас тільки семеро...

— За розбій під трибунал підеш, панно!...

— А ти під цю деревину спати, драбе!...

Корнет озирнувся — драгуни чекали, що скаже; Римша тримтів усім тілом, Рославець зблід: їм до скроні приставили дула мушкетів; корнет облічав, коло панни вже громадилась челядь, хлопи грізні й дебелі, та й з кочі виглядала мармиза, чи не піп, а ребелізант напевно.

— За потурбовання жовнірів сенаторської корогви пана Корсака відповідатимеш важко, панно!...

Й хотів збентежити мужиків, забасував конем, осадив коня перед мужицькими самопалами, викарячів на них очища.

— Коли ти сенаторської хоругви, асане — тихо сказала панна Оленка, то чого ж ти тут, а не з паном ротмістром у полі?...

— Та ж то пана Корсака наречена, пізнав Римша панну Стеткевич, а її знав увесь Львів і вхопився як тонучий бритви: пана Корсака наречена, наречена...

— Бо це мародер, мішмаф, гунцвот, ляtron, з під стягу втік, щоб лайдачити!

Крикнув Римша. І трапив. Корнет умить втеряв свою

пиху, непевно закліпав очицями й дав пискливим голоском ордонанс драгунам. Ті відняли мушкети й завернули коні.

— До лясу, панове! До лясу, мароди! Крикнув їм, уже зовсім веселій, Транквілюн Римша. Челядь зареготалась. А драгуни перескочили кінно рівчак і важко почвалували до ліса. На взлісі корнет обернувся й погрозив кулаком. А Римша побіг за ним кілька кроків, але зв'язаний, упав і ламентував як на пуп:

— Ляррони, гунцвоти, розбійники, таті, дейнеки, бандити, коронне військо — самі злодії!... Всі вони такі, асанно (він підбіг до кочі), всі до одного. Покійний Валленштайн, дюк Фридланду панів-поляків за Бога не хотів приймати в затяг. Всі вони більше приносять шкоди як пожитку і як Бог посилає їх до тисячі чортів, то нехай ідуть, так він казав, бігме, так.

— Тобі, майстре? Посміхнувся Рославець, Валенштайн казав?...

— Може й мені...

Княжна взяла Рославця до кочі. Тішилась ним, бо знов — один у світі — її таїну. З ним могла говорити свободідно про мості Мроздовицького, припускала, що був його приятелем-однодумцем. А магістр, узрівши отця протопопа, розкрив було рота й простяг до нього руки, та той встиг йому дати знак.

Обоз рушив далі.

А з ридвану, де їхав фравциммер княжни вже лунав Римшин голос:

Нічка темна, соловейку,
заспівай мені, небоже,
хорони мене в темненьку
нічку, добрий Пане Боже...

— Шальвіра, ланець, але добре серце — говорив Рославець. З тих ми, асанни, що нас ме сіютъ і не жнуть, але світом не нудимо, поки є хоч що небудь у череску й поки ум не ув'язнений. Але, блукавши по світу й вириваючись із петлі, таки впевняюсь, що найкращі речі в світі це свобода й поезія...

— I любов, пане магіstre, зітхнула пані, цю була до речі старшою дівицею.

— Можливо, вацьпанно, але любов я залічаю до поезії.

Панни не стримались від сміху, бо постать магістра, особливо після недавньої халепи, не принадила б: був пелехатий, видовжений і вихудлий, мов псяча кістя киндю-

говатий його ніс повис ще більше над рідким вусом. Тільки очі світились з глибоких ямин.

На постюю, проти зоряної ночі, протопіл відвів Його в темінь.

— Вашець мусиш замовчати, що знав-еси мене як і мості Мроздвицького в Падві.

— Куди простуєш, отче?

— В Луцьк.

— Але мости Виговського вже там не застанеш. Намістник луцький вже мабуть у Барі, біля старостища Потоцького...

— Тоді нам одна дорога, якщо ти в Київ.

— Маю комісію до воєводи Адама Кисіля. Якщо ти посвідчився мені деревляним хрестиком, отче, то, значить — ти з нами, як і мость Виговський і мость Мроздвицький і інші того ж автораменту, то значить — ти знаєш, який наш замисел...

— Разом з вами жити і вмірати.

— А поки до смерти, що нікому не фольгує?

— Коли піде добре, то матиму ордонанс, коли й де ставитись мені до вербунку у рітмайстера Кіттуса Скотуса, а ти, мабуть, чув про нього... про Перебийноса, інакше?...

— Чути чув, але не знаю, що протопіл має до рітмайстрового вербунку?...

Отець Ісакій засміявся.

— У Падві недаремно вчили нас фортифікаційного мистецтва. Хто його не занедбував поряд теології, той тепер собі пригадає...

— А поки до фортифікації...

— ...То й теологія придастесь. Кожен благочестивий інок, ігумен, чи архимандрит тепер пізнає, що *take disciplina militaris*...

— Коли б не твоя кульгава нога, отче...

А отець Ісакій знов засміявся й нічого не сказав.

До півночі й по півночі, під зорями, розправляв магістер Рославець уважним невістам й проптопові про Амадіса й його лицарські пригоди.

XVII.

Галицька земля уже від провесни повнилась вояцтвом. Що якийсь Хмельницький, зібравши гільтяйство, зайняв Запорожжя й волая до сваволі, давно вже трубили у Львові. Але на Волині вже кипіло, вже клекотіло.

— О жодній покорі не мислить зрадник Хмельницький; кричав у заїзді під Бониною Горою в Крем'янці, куди й княжна Четвертинська заїхала з обозом, подорожній староста ковельський Фірлей, пишний шляхтич; наступив на Січ, все забрав, всі припаси, всі човни. Пан Вадовський і пан Кричевський (той що кумом бувши зрадника, випустив його на поруки з в'язення) виступили його ловити, а він козаків переймав до себе, волав: „ви ляхів потопіть, до нас передайтесь!” Тулить до себе всіх — пластиунів, луковників, лісичників, легітимується корогвою з білим орлом і привілеями якимись від Його Мості Короля... Але все одно знесуть його п'яні купи...

— Звідки вашмость це все знає?...

В заїзді за столами гомоніла шляхта, з різних сторін, в дорозі на соймики й наради. Деяких княжна й панна Оленка, а більше знали з давнішого: волинські, київські й рубіжні це знайомі. Орли між ними й зайці, а більше базікали й хвальюки.

— Пан воєвода Чернігівський і пан гетьман коронний і пан воєвода руський скликає до походу...

— Вони вже йому бороду вирвуть...

— З Бару вже виступив пан Стефан — каштелянич, Шемберг з ним і комісари...

— Вже він навколішках попросить пардону...

— І звідки вашець це все знає?...

— Знаю все — кричав Фірлей, друг мій, пан Вадовський у Чигрині, найсвіжіші реляції маю... та й пан Чаплінський мій приятель...

Шляхтич із срібними скронями, в чорній делії похитав головою.

— Через того Чаплінського, через того різуна, шляхетку, зірвиштанька, через нього ця ціла веремія. Наїхав на хутір Хмельницького, на мирну людину, челядь посік, скрині повідбивав, сина замордував...

— Право своє чинив!...

— Добре міні право, обернувся шляхтич до всіх і включився здалека княжні, як би так вашець, як Хмельницький, сидів на вічистому привілею, збоніфікував собі садибу, а тут тобі, ні сіло, ні пало, наїздить така шельма...

— То вашець за Хмельницьким обстаеш?

— Скільки тобі дав за чортове адвокатство?...

Між цими людьми шляхтич не мав, видно, послуху. Він спаленів і пригладив скрані.

— Не перекручуй, вапністъ, не адвокат я диявола, а Хмельницького тим більше, але що правда, то правда...

— Неправда, все неправда!...

Пивні друзі Фірлея, мочиморди як стій, з добре закуреними чубами підступили блище. З пельюк ім пашило, піт котився по тучних щоках, а очі загорілись — зайшли жовтими вогниками.

— То не так про чортового Хмеля, як про цілу Україну йдеться — крикнув один — Хмель, то тільки іскра, Хмель, то тільки привід, але Русь це пожар. Коли б тee недовірство випалили, то раз спокій був би...

— Добре мовить — від Русі все нещастя...

Шляхтич у чорній делії підвівся. Говорив голосно, так, що всі, де хто сидів, пообертали голови.

— Чудні есте, панове, фукачі, зірви горла, ненависники, а Річ'єсполитої найгірші вороги. Чого хочете від Русі, від України? Хочете, щоб не було того зацного народу, що коло вас живе і з вами долю ділить? Дурне те говорення, мості панове. Бо коли хочете, щоб України не було в Україні то є річ неможлива, так якби вам захотілось, щоб море було коло Самбора, а Бескиди коло Гданська? Чи не правду говорю?...

Але всі мовчали й важко, по п'яному, сопіли.

— Чого хочете від нього, того чесного народу? Чому мучите його — здирствами, клеветою, карами, різнею, стратами? Чому його народність гнобите — що українське, то хамське, мовляв! А не знаєте того, що ще Польщі не було, ще польські князі в постолах ходили, як Русь світила на всю Європу. Віру має змінити? Добре, але не силою до цього беріться. Війська й гармат Пан Христос наш не вживав для навернення нечестивих, а казання, а слова мудрого і правдивого. Ні, панове, гвалтом і кров'ю не навернете України, а тільки сялту віру католицьку шпетите. І річу вам: що собі посіяли, те жатимете. Богонь і меч несли ви над Дніпро, маєте вогонь і меч, ще окрутніші. Не хотіть ся згоди з Руссю, маєте тепер Русь проти себе. І того мало: через вас, мості панове, через вашу глупоту, пижу й злобу, через те, що ви, хоч себе найвільнішою нацією в світі вважаєте, всім націям несете лиш кайдани, безправ'я й загладу, Україну втратите, такої біди накличете, що ціла корона польська затрясеться й горе, о, горе їй буде...

— Тоді, вашець — крикнув Фірлей — ти не лиши Хмельницького адвокатус, але й сам зрадник або безумний...

— Та чи поляк вашець, чи католик?...

— І поляк я й католик, але Бог мені розуму не відібрав як вам...

— Бий його, зрадника вітчизни — заричав один із мочиморд, пес із Хмельницьким заодно, з Хмельницьким по-кумався, чорт їм дітей колише!...

— Тихіше... тихіше, ваше...!

— А що ти за один, що мене втихомирюєш, що ти за один?...

І мочиморда (крем'янецький суддя Любовецький) і інші за ним, враз із Фірлемем напирали на шляхтича з срібними скронями. Вставали й інші зза столів, відсували кухлі, бряскотили карабелями. Невісти вереснули. Тільки Оленка сиділа нерухомо, як скам'яніла. А у княжни горіло в очах.

— Хто я такий, то не тобі, ваше..., буду звітувати — посміхнувся шляхтич; я це сказав не зі злоби, а з милосердя до вас, ачей подумаете над тим. Бог Створитель призначив нас і Україну жити поруч себе. Не хочемо жити в згоді, посліпли-есьмо, поглухли-есьмо, а там буря зарокотала. І тепер як стрясеться день гніву, dies irae страшний, то не втишимо його, а владемо нацьма: се бо нація встає по свої прави...

Він обернувся й шляхта, що підняла було кулаї, що скопила за рукояті й вже бралась його рознести, посікти, пошарпати — а він тільки рукою повів — зачарована, розступилася.

А на порозі станули два запилені воїни в барвах Вишневецьких. Вони заточувались від утоми. Пили, не відривались від кухлів. Юрба їх оточила. А до шляхтича в чорній делії підбіг ротмістр двірської хоругви.

— Що сталося, мості ротмістре?...

Офіцер непритомно розвів руками, непритомно вперся в шляхтича широкими очима, потограв спіtnілого чуба.

— Не знаю... не знаю... не знаю, чи вірити... це з барської хоругви гонці... естафета до Львова... мовлять, що зрадник Хмельницький.., зніс у Княжому Байраку пана Стефана Потоцького... Пан каштелянич, кажуть, взятий ордою й козаками... Старшина вирубана... пан Вадовський, Черкаський, пан Бжуханський, білоцерківський полковник, пан комісар Шемберг... забиті...

Вість уже облетіла всю господу. Шляхта поперлась до військових, що сіли на ослові, витягнувши ноги, закляклі в стременах. Від гонців важко було чогось добитись. Один уже став, поникши чубом, другий вішав голову на запилені

ний панцер, мимрив, але не розумів, нічого не розумів, яро що його питаютъ.

— А що, мості панове, обернувшись шляхтич у чорному до присутніх; приємні вісті? Правді поглянути в очі, не фукати... День гніву, день гніву надійшов...

І він вийшов, а перед господою чекали його гайдуки з осідланим аргамаком.

— Хто це такий, цей надто смілий і непосполитий муж? Приступив до княжни магістр Рославець, що враз із Римшою товкся між шляхтою, чекаючи бурди.

— Кондиція його не надто висока, сказала княжна, але розум і сила духа окрутні, це пан Войтіх Гойський, суддя люблінський...

— Запам'ятаю це ім'я — прошепотів Рославець — Войтіх Гойський, одноокий між сліпцями, орел між круками...

Автім обернувся: стіною майнула тінь. Між деліями й кунтушами, між барвою й оксамитом — чорний езуїтський габіт. І блідість цього юного обличчя, цього осяяного ізсерединним вогнем, ці стиснуті уста й очі, задивлені, спрагнені з'яви, візії, чуда. Як неземне видіння, але не злагоди, не вірности, а палючої жаги, пройшов цей чернець — невже Юрій Збаразький, падванський студент — він же розчитувався в Арістотелі — княжно, княжно — торкнув за рукав — княжно Петронелле, атже ж це князь Юрій Збаразький, неправда ж?...

Але княжна нетерпляче підвела.

— Що з того?

— Але цей езуїтський фратер?...

— Навіть у чернечій шаті не згнобив своєго суетного духа... Я гадала, що монастир його укоїть...

— Кажуть, що він через вас, княжно...

— Може, може, о, мій Боже, чи ж я винна...

Брат Домінік стояв у брамі, лицем до сходу. А схід, за королівською горою, за садами на кручи змалиновів як прапор. Ішли, взяті багром хмари — низько йшли хмари — вітрила галер, обрій наливався кров'ю — тучнів кармазинною кров'ю.

— Laudetur — — скилив голову чернець.

— На віки, сказала Петронелля й ішла поуз.

— Княжно... (чернець поступив наперед, шепотів і шептів його переривався, зтаряв чернець, не смів підвести очей, бо поуз нього майнула пахіть, то бузкова, то синя, о, любови страшна пахіть...) Княжно... я йду в Дикі Поля... що

скажеш мені, може тепер, хоч тепер... Княжна відтяла цей шепті сірими, як криця очима.

— Правда, що ваш брат, фратре, юний князь Симеон подався на Січ?..

Фратрер недобре блиснув.

— Симеона, що з ребелізантами зважився на зраду, я відрікся княжно...!

І блиск його знов підтяли ії очі. Вона глибоко глянула на нього. Може в цю мить, коли б сказала, коли б хотіла сказати, роздер ці чорні шати й одяг би шарлат — як той, яким палало небо — шарлат козацького атласу, викупав би в дьогті його, відрікся б від честі, від гордості, від князівства Річипостполитої, від нової віри, від ласки її — в вихрі степовому омився б, згорів, може згорів би — та ж Збаразькі панцерями ясніли в степах, під корогвами з Пречистою, таж Збаразькі кістя від кості, кров від крові — ця земля, цей гнів її, ця ребелія...

Але княжна не сказала ні слова. Пішла геть. Шарлатом взята, зашамшіла ії важка сукня.

— — — ad maiorem Dei gloriam... gloriam... зашелевів сухими устами. Кинувся — обоз уже брався під гору, зникав за крем'янецькими садами.

XVIII.

— Поки дірветесь до меча, майстре, бережіть свою голову. В війні, якщо сам не січеши, то тебе посічуть, а третє дастесь тільки небогатьом, у кого свій, не позичений розум. Досі ходив я поміж дощ, дякувати Створителеві, але осьде — непереливки, тут війнонъка буде завзята, поміж дощ не підеш: або ти січи, або тебе знесьуть.

— Проте не второпаю, майстре Римшо, з ким же гадаеш іти?

— Того вам не повім, майстре, бо ще не час. Дайте роздивитись. В Німеччині, в Богемії, ішов я за тим, чия брала, а тут ще не відомо, чия візьме. Автім, може й для Римші це судний день, майстре? Може й Римша в цій війні найде своє щастя...

— Щастя — фортуна змінна, майстре й ніхто ще не сказав, що таке людське щастя. Для одних у війні, для других у мирі, для одних у гордості, для других у покорі. А мое щастя, майстроньку, в свободі: послухаю як пташки щебечуть, як нива сокотить, милуюся Божим світом і славлю його велич, а засну й прокинусь і радію: думаю, отже есъ...

— Єх, магіstre, такого щастя не заздрю. Мізерне ж це щастячко, хоч і цнотливе... Людину створив Господь не лиш на те, щоб милувалась світом, але щоб змінила його...

— На кращий?...

— Або на гірший, все одно. Щоб тільки хотіла, прагнула й жила — один день, але славно...

І Римша зітхнув та поправивши рудий свій волос, пішов до фрауциму, що й під час постоїв турбувався за свого співмандрівника. Бабодур Римша придбав собі мир серед панянок цнотливих, але лукавеньких.

Щодалі їхав обоз княжни Четвертинської й панни каштелянівни, то вість про знесення барського старости Стефанка ребелізантами зміцнювалась. Та й видно було, за всіми знаками земнimi й небесними, що повінь хлопська валить неструмним валом, що Хмельницький з іскри роздимає пожежу, що виклювалося — вилежалось, по Сяні потоком підуть, нема мови, хлопство вже підняло голову, козацька міць міцна не тільки в своїй згоді, казав стрічний у Дубні, свояк кн. Юрій Четвертинський, підкоморій брацлавський, але має дві речі: величезну єдність і фавор (сприяння) явне й скрите всієї київської землі й Білої Русі.

Хмельницький, пане Богданку, пане державцю суботівський, якої ж ти бурі наробыв!...

Панна Оленка одна над тим не застановлялась, перевувала бо в дивному фрасунку, але не за судженям І.М. Корсаком, не згадувала ж ніколи його імені. Й не в смутку їхала, навпаки, серед пахніючих левад, серед буйного маю, що так ранньо й так гожо зацвів, сама ясніла й погідніла. Таїлась з чим? Дискретно не випитували. Навіть і пані, що вміла допитати дівицю, не строгістю, а сердечно, по дружньому. І фрасуватись не було чим, по правді: пан Януш Корсак — партія витворна, ротмістр сенаторської Корогви, зколігованій з найзнаменитішими фаміліями, перший воїн на рубіжах, трясуться перед ним і козаки й татари. Панна резолютна й огладжена, освіти неабиякої, бистрого розуму — а це така рідкість між невістами — краса українським підсонням викохана, могла, могла надити й знадила, тільки одно — грецької релігії. Що невгнутий в старинній вірі каштелян і його дружина з князів білоруських Соломирецька про те знали, але ОО. Капуцини недаремно ходили коло панни. Годилася прийняти католицтво й брати шлюб у львівській катедрі після скінчення кампанії. Візвана каштеляном до Києва поквапилася і сказала князям Заславським, у яких гостювала, що особисто переконає батька,

чей же не буде ставити спротиву, коли йдеться про такого судженого як пан Корсак. Але не та, не та була причина наглого виїзду зі Львова — так суппонувала пані, інший якийсь був замисел панни й може до доброго — одружінню з Корсаком була вельми супротивна. Боялась неблагословенства Божого.

— Яку втіху, отче, який зиск мали й мають ті, що від старожитної віри для марності того мізерного світу відстувають?...

Отець протопіп скріб борідку (лукава ж бабище, так і ціляє в Оленчинігородець, мов і незумисне):

— Ссли для слави сего світа — сказав — або для багатства, то суть річі марні й зрадливі й неодин на тому ошукався. Правдива віра не за тим іде й пізнається, бо ж Господь Ісус Христос не ведлуг сього світу свої річі спроваджує...

(...і піп хитрущий — думав магістр Рославець, проте сам справ сього світу не цурається...)

— Правда, правда, отче — мовила княжна, наші предки й покоління бути всі славні й мужні, лицарські, всі були грецької релігії, а ім те нічого не шкодило, тим барзій були славнішими... Кажу вам: если сей пан Хмельницький підняв козаків, то тільки за отягощення, за гонення на благочестіє і е тоді його діло праве й спасенне...

— Тихіше, асанно — сказав Рославець — почує чужий, то візьмуть тебе за зраду й конспірацію...

— Нехай беруть — спалажнула панна, тоді нехай всіх нас беруть, бо всі те скажемо!...

Еромонах гречно кивав головою, потверджував усе, хоч і уникав розводитись про Хмельницького, але, що це війна за віру, то суща правда, бо опресія діється вірі велика й несправедлива.

— Натуральна це річ — сказав — що козацьке лицарство не байдуже цій опресії. Є то плем'я славного руського народу з сімені Яфетового, що грецьке царство морем Чорним і сушою воювало. Се з того покоління військо, що за Олега добувало Константинополя на своїх моноксилах. За Володимира святого найздили Грецію, Ілрію й Македонію... Азали ж буде тепер се військо спокійно споглядати на кривду своєї матки — віри благочестивої?..

Та чи правда цьому? Думала панна Стеткевичівна; на віщо виносить релігії, коли сам каже, що річі Господа Ісуса Христа не сього світу? Чи не один Бог? Чому благочестіє правдиве й людяне, а римська, вселенська церква ні?

Атже ж і сьогодні ще діються чуда за справою вірних цієї церкви? Чи не сповнялось, їй серце умиленням, коли, бувши на латинському набоженстві, слухала гуду органів і відчувала маестрату Божого присутність? Ні, не того боїться, зовсім не того: кожна релігія, як що з серця вона, веде всіх до Божої ласки, до пізнання Бога в однаковій мірі. Не прикривайтесь, отче, релігійними речами — інше різить вас між собою. Не за віру це війна, о ні!

— Церква наша, слухала вона еромонаха, злим дозором митрополитів і охолодінням князів почалася найбільше валити. Язик свій забували, народність і звичаї дідівські. Тільки козацтво врятувало церкву — цю твердиню нашу. За совітом гетьмана покійного Сагайдачного оновилась наша церква духом оборони...

А бачиш, ченче — хотіла сказати Олена, не церква націю спасла, а нація церкву. Релігія це лише інструментум оборони...

— А коли б релігії грецькій не забирano її прав у польській державі — глупливо озвався магістр Рославець, то гадаеш, отче, не було б ні козацтва ні його кривавлення за Трасила, за Сулими, за Павлюка, за Остряници? Та ж, до речі, Сулима, що зруйнував Кодак, сам був католиком і папіжником, сам папі Павлові V подарував узяту на турках галеру?...

Так, так — хотіла сказати Олена, добре рачиш мовити, ішане магіstre, за волю, за свободу нації крівавились...

— І чехи повстали проти цісаря під знаками віри, але під Білою Горою боролися не так уже й за віру, як за свою свободу й дюка Фридланду, генераліссімуса Валленштайна, хоч і католика, шанують по сей день чехи, бо хотів для них свободної, суверенної Річипосполитої...

Криця на крицю. Шабля об шаблю. Воля проти волі. Русь проти Польщі. Прірва між ними, ціле вогненне море. Або ці або другі. Третього нема. Або гордість або погорда. Або смерть, або життя. Януш Корсак сміявся, коли говорила, що вона — кістя від кості української. Обростеш польським м'ясом, асанно. Багато обросло вже. Де Русь, там Польща нині. Але неправда — мов Фенікс той з попеліща спурхнула, живе, живе Україна — не всі поросли, відуть, польським м'ясом. Кістя козацька, українська твердіша. Залізна. Й залізом говорить. А що як приайдеться їй, Олені, синів своїх і Корсакової крові благословити в похід, на погром своїх же, єдинокровних братів?...

Може сей, побережником і різуном і зрадником званий,

Хмельницький велику правду несе, відсвічуючи мечем: щоб перевертнів не благословили більше матері на цій страдній землі, в цій золотій стороні — Українонці?...

Може прозрів він чорний сум матерів, що родитимуть катів і убийників, Кайнів на Авелів?...

— Сушиш собі голову думками — пробудив її тихий голос еромонахів — чим себе так фрасуєш, панно?...

Допитливо їй придивлявся в той час, коли магістр і княжна заговорились про закони руху землі, сонця й планет і всього Божого світу, так мудро створеного. Але Олена мовчала. Хіба не знат і він, що слова це одно, а житнь, яка кожної провесні яріє, невміруща?...

Доїздили до Олики. І дивувались з'їздові шляхти. Тягнула звідусіль на консиліум. Численна прибувала польська шляхта з замочків і містечок, повно було й благочестивих — з челяддю, з обозами, з сім'ями тaborували проти неба, юрбились в заїздах, біля костелів і церков. Княжна наказала не розташовуватись, тільки перекувати коней — цей тумулт справляв біль голови, а особливо докучали розмови з дурнішими, ті бо перлись поперед усіх знайомих. А за любки говорила з давнішими приятелями своєго княжого дому в Четвертні: з паном Калином Соколовським, підстаростичем житомирським, з паном Вертелицьким з Луччини й з Гуляницькими, а з них один — Григорій, кебетна й хоробра людина, проводив усій шляхті руського племені.

— Кажуть, мовив Гуляницький, опершись об кочу, що якісь руські чари (посміхнувся) затруднюють шляхетське консіліум...

Голови добре курились у шляхти.

— Нарікають на нас, вовками дивляться, може до вечора й шаблі підуть у рух...

Пані залементувала.

— Добре, що не затримуємося.

— І не раджу, додав Соколовський, і нам нема що на консіліумі робити. Хоч досі не мають приводу нам спілки з ребелією закидати, але...

— Що правда, то не гріх — сказав Гуляницький, й ми ребелізанти, бо хочемо прав нашій нації й нам кипить кров, коли бачимо це тиранство, цю опресію...

Калин Соколовський смутно повісив голову.

— Проти совісти не можемо йти, а мусимо Річипосполітії бути вірними; гайдко слухати, що ця безголова пиха вичверює.

— А що таке, пане підстаростичу?..

— Радіть, як з бунтівниками вчинити: дати їм слово, відібрати гармати й рушниці, а тоді викосити в пень, а знатніших на паль...

— І маємо голосувати за тим...

— Не діждуться того — загремів Гуляницький, — на єдиновірних братів не підйомемо руки!... Хто зна...

Він оглянувся. Голуби на пляцу перед колегіятою похожали в сонці, клювали. А шляхта висідала з ридванів, розправляла делії, відкидала рукави, супила брови: Четвертинських не люблено. І за фортуну й за вірність греччині.

— Оттаке то, оттаке то — зітхав Калин Соколовський, повісив голову; хто має руське серце й не продав себе за нобілітації й маєтності, той не сміє й голосу піднести — зафукають. А ми ж миром хочемо жити, ми громадяни Річи-посполитої, і племені свого не цураємось і Корону любимо...

— І так буде, мості пане, засміявся Рославець, що й до тих не пристанете й ці вас за *proditores patriae*¹⁾ вважатимут...

Посумнів Калин Соколовський і мость Вертелицький посумнів. Княжна не втримала сміху, їхня заклопотаність розсмішила:

— До ребелізантів передавайтесь, вашості, раз буде кінець...

А пляцом повели стражники ребелізанта. Може й не був ним, хоч ішов сміло, міщанин або худопахолок із скрученими руками. Гуляницький сказав, що це підозрілий в намові хлопства з Дермані, наче б грозив панам і паненятам і збирав купи. Але хто купи збирає, той не буде нахвалюватись, хто конфідент Хмельницького, той держить язик зазубами. Протопіп і магістр посміхнулися. Але до часу, мовив, близнувши, Григор Гуляницький, ребелія суне як тая лявшіна з гір. Вже от от границь волинського воєвідства досягне. І ще тихіше: під Заславом шкотський капітан, прізвищем Перебийніс в страху тримає Збаразьких... В Заславі? перепітав еромонах. В заславських лісах, так мовлять, стинає й січе кожного, хто панським духом тхне. А якийсь Якименко з Черкас під Звягель підійшов і про попів-конспіраторів говорять, що непослух ширять і бунтують хлопів. А мужицька війна найстрашніша — поплачуть мани, хто на них тепер гаруватиме. Аби тільки живими вилізли, подякують — додав Вертелицький, ма Константинівщині от колами б'ють, вилами, палять уее. Гнів, гнів народний...

¹⁾ зрадник вітчизни.

Ловлять конфідентів, в кожному козацького шпика підозрівають, Mater Dei, скільки то невинної крові поплило... А оссавули пана Богдана не дрімають; в Сарнках замочок пана Копецького здобули, а його під лід воду птили пустили, інші *more et praetextu cosacorum imitati Chmielnicii*¹⁾ в пень тнуть, рубають жида, шляхту — так було в Млинові, в Ланівцях, в Мирогощі — то вам, каже, за сухомельщину, за млинницину, за дудок, за те, що нас у кочі запрягали посполитих, бороди нам рвали, ногами топтали — поплачете, пани-ляшки, ревними слізами поплачете, бо пора вам за всю нашу кривду платити, за всю нашу неволю, що-сьте на нас хамів своїх, невольників, галерників вимислили...

— І що ви на те все, мости Гуляницький?...

А дебелій пан Григорій глянув по своїх братах і синах-велітах, що сопучи стояли за ним і пари з уст не пустили, ловили його шепті, поглянув ласково на голубів, що палились і посміхнувся під вусом:

— Ті консилії для пана Калина моєго залишу, бо мені нема чого радити, а тільки діяти. Коли Бог дастъ, повертаєшся, княжно, до Львова, то своєї тихої Волині не пізнаєш: поки цляхтури свої консилії скликають і радять, як ім Хмеля найкраще взяти та на паля посадовити, плебес за вила, за рогатини візьме й воздасть за те все п'якло. Гаряче буде на Волині, погрітись буде кому...

— Не дай, Боже — зойкнула пані, що ж то з вами буде, мости панове?...

— За Гуляницьких не бійся, асанно — посміхнувся пан Григорій, те плем'я не раз вогнем обпалене, не пропаде...

Обдав його багрець зі заходу, стояв між цляхтою на дві голови вищий, так і попрацали його усміхненого — про що думав?

Лісами, лісами, важким, пісковим трактом брався обоз на схід, все далі на схід.

ХІІІ.

— І звідки вашець?

— Nie od soli, nie od robi, a od tego, co nas boli...

— Глуха ж то конспірація.

— Чим глухіша, тим певніша.

— А юди прямують?

— Туди, де слова потрібують.

¹⁾ наслідуючи звичай і привід козаків Хмельницького.

- Якого ж то слова, вашмосте?
- Дітей Пана Богдана, в залізо повибраних.
- Покажи ж знам'я цих дітей...

Що показав протопопіві цей подорожний, цей лісичівник, що зувався мостем Петром Гжибовським, Римша так і не побачив, стоячи серед глогу й підслуховуючи. Не ретельно це, але іноді придається. Магістр Рославець і кульгавий еромонах шепотілись із цим паном Гжибовським, а він іншої мови не знов, крім польської. Яка його кондиція, звідки йшов? Римша затаїв духа, принищ у хащі: цей чоловік сірого, втомленого обличчя, але з неймовірною міццю в крицевих очах, присадкуватий, крепкий аж скелястий, в сермязі шекелетки — шляхтири, в запилених чоботах, з шаблею в простих піхвах.

— Дивуєтесь: націоне Польонус, ріту романо, але вольний серцем. В Пана Богдана вірю! Повірить кожний, хто побачить народню повідь. То як ріка гремить, мости панове, то є новий закон. Не тільки вам — Україні, але всім, всім, так допоможи, Боже. Присягу дав-ем Панові Богові в Трійці Святому Єдиному, Найсвятіший Панні й всім святым, як мій обряд велить: все що ми з його мостю Паном Гетьманом військ Запорозьких вічної приязні іменем усіх Братів умовили, додержувати буду, на всіх неприятелів стану, приятельської віри не ухилюю, вірність доскінну заховаю. Те, що з Запоріжжя почалось як *scintilla incendium*¹) розпалить, по Татри, по Гнезно, по Гданськ і ще далі, так мені допоможи Боже, в слушній справі...

„Добре, подумав Римша, я це давно казав...”

— Новий лад повстане скрізь — говорив пан Гжибовський — свобода простим людям, право в державі, право кожній нації... Коли сказано, що людина людину може в'язнити, мордувати, неволити? Хіба не такої ж кості холоп що й пан? Хіба не так він приходить на світ? Хіба інакше говорити, ходить і Богу воздає честь? Етіопи й Індіяне й ті хочуть людського життя, а що казати про християн? Того безправ'я доволі, тому знущанню, тому бузувірству кінець...

— Від тебе, що *gente* й *natione* Polonus, дивно це чути, мости Гжибовський — перервав йому Рославець — якби не гасло...

— То мав би ти мене за конфідента пана Потоцького? Скелястий шляхтич гірко засміявся; я не за те терпів по вежах, я не за те карався. Тут мені, в серці мені накипіла

¹ іскра пожежу.

жривда за люд ваш і наш і доти майого життя, доки битви за свободу найпростіших людей. Слово мое спом'яніть: пан Хмельницький тільки знам'я піdnis, тільки іскру верг, але пожежа піде сама — через Україну, Білорусь, Литву... Не ми одні, в Німеччині й в Англії теж горить...

„Те, що я казав — прошепотів Римша, — з уст мені виймає псубрат. З ним півсвіта перейдеш. Цей з болю йде, цей потрапить...”

— Говори справу, вашмосте, сказав еромонах, тут розмайті чутки...

— Корпуси пана Богдана в дородзі на Смілу. Де його *sedes belli¹⁾* буде — невідомо, а простий люд іде валом, друга армія його, полковники не впораються. Де зайдуться з коронними, там буде баталія. Але коли б і не було вікторії, то навіть *exempla sciencia²⁾* не допоможуть, бо справа не в Хмельницькому, а в народній волі — її вже ніщо не втримає, як не заверне ріки, що гремить, всп'ять...

— Як високо лічиш, вашець, силу нашу?

— Шістьдесят тисяч, принаймні...

— Має ж пан Богдан офіцерів, полковників, капітанів?..

— Гармату, оружжя досить?

— Гармати й оружжя, що здобуте на панах, а полковники зі старої конспірації: пан Кричевський, пан Теодорович, пан Нечай, пан Ганджа, пан Виговський при ньому... ..

— Пан Іван Виговський?..

— Передався під Жовтими Водами.

— А за всіх найславніших, від нього йду — полковник Перебийніс, за тим же простим людом стоїть, що й ми, не купиш його й не підлестишся, заприсягнув *aut reciperat aut mori³⁾*, як трибунові люди пристойть...

— Де стоїть пан Перебийніс?

— В Заславських лісах.. під Махнівкою...

— Того мені й треба — крикнув протопіп — мені вамостя посилає сам Бог... Іду до нього...

— А я від нього, отче — сказав пан Гжибовський — не обізвусь, як тільки зпід Krakova, коли рушать і наші, польські хлопи під стяги пана Богдана...

Бесідники обернулися і стижли, бо в лісі затріщало. Вартові ходили оподалік від обозу; а в обозі, близько тракту, обставившиесь возами, палили з наказу княжни ватру,

¹⁾ оселя війни.

²⁾ приклади жорстокости.

³⁾ або здобути, або вмерти.

щоб відганяла звірню й комашню. Густі це бори за Дерманем, що далі до Корця — а медунка пахне й лісова черемха й іволга розспівалась і ведмідь суне по ломаччі.

Римша пішов геть з чагарника, повен дум, забув і про фравцимер, а гутірки при багатті слухав п'яте через десяте. Там, приеднавшись до обозу, розважали панянок подорожні: паволоцький вйт Іван Кунцевич, державець з Замойщини Іван Томиславський і пан Гощовський, грецької віри, в дорозі до Звятля. В коло прийшли й отець протопіп, кульгаючи, але дивно прояснений й задуманий магістр, пана Гжибовського не було — або не показується, подумав Римша, або пішов, біда, той не дрімає.

— Знаю пана Хмельницького, а якже ж, знаю — розправляв тучний паволоцький вйт, лукава бестія, очіці так і бігають масненько, а говорив громово як із бочки; я в Чигрині бував і в Суботові. Чоловік се могучий і мудрий, зайного не скаже. Вже тоді я зінав, що собі думає — гадає...

Але Гощовський усумнився.

— Так то ти вже й зінав, вашець...

— Присяйбі, що зінав! Нехай от пан Томиславський по-свідчить: не казав я, що пану Богданові руки сверблить до булави?...

— Щось не в тямці, пане вйтіте...

— Так ти завжди, вашець, золотих слів не пам'ятаеш, а я перли мечу перед ка-зна — ким...

— Який же він, спитала пані, добре уложеній?

— Сутуло ходить, а кремезний як ведмедюра. Що ж до уложения, то найдеться в витворніших палатах як у себе вдома. Другого ерудита не маєш такого на Подніпров'ї. Латиною орудує як римлянин, до того ж і по французьки й по німецьки й по італійськи... Книг у Суботові мав цілий покій, може з найученішими конферувати. Знаєте, милостиві, як він Конецьпольському відрізав, оглядаючи Кодак? Ні? Так вам скажу: хвалився покійний Конецьпольський, що тієї фортеці не зруйнує жодна сила, а пан Зиновій Богдан тільки посміхнувся й рече: „Що рукою збудоване, те й рукою зруйноване буде”. От який він тятій на язик.

— Але шабля, його ще гостріша.

— А чи пішов би ти, вашець, за паном Хмельницьким?

Мовила панна Оленка, що прислужалась у кочі. Вйт же масненько посміхнувся.

— Не знаю, чи буде це до серця тобі, панно, але скажу від серця, яко до лукавства не звичний, а кругом, бачу, свої люди. То ж такого воевождя чекали ми стільки літ.

То ж смотріння Боже посилає його нам, ніхто інший. І коли треба буде йому й нас — міщан, купців, посесорів, то, хоч кажуть, що черства в нас душа, міряна від локтя, підемо як один муж за благочестіє, за право, за вольність...

— Амінь, озвався Томиславський, тако всі мислимо...

— Може на людях того не сказали б ви, вашості, по-сміхнувся магістр, але в лісі — —

— Як і пристало вовчому племені — зареготався вйт — вовка до лісу тягне...

„Повідь, повідь — Римша заліг на возі, віття шуміло над ним і високо-високо мигтіли зірки — і чорнь і шляхта і війти й державці, всі до гострої шаблі пана Богдана горнуться. Рекгедіц, рекгедіц... що магістр конфідентом ребелізантів, то я, ще бувши у Львові, догадувався, але по кульгавому попові годі було сподіватись... І який знак собі показують? З уст мені вийняв пан Гжибовський.. простого люду це війна і благословить її Бог або чорт, все одно, щоб тільки панів знесли... погріємось, погріємось... до пана Перебийноса пішов би, прийняв би мене на капітана, але поперед батька в пекло... нехай інші наставляють шию... поки не січуть, самому не лізти... на петлю буде час, а талярків і для мене вистане... Рекгедіц — святе діло, *bellum civile*¹⁾) — добре діло, тепла робота... Краще прикинутись дурнем і зберегти голову, як, розумним бувши, втратити...”

А сон гнобив, а сон солодко наставав. Тільки шум віття, порскання коней, тріск ломаччя. А згадавши фравцимер, лукавенькі дівчатка — посміхнувся крізь дрімоту Транквіліон Римша. Та мармизи, сірі пики верзлися, відганяя, відпихав руками — ні, таки впирались у нього — зірвався, сон, не сон... Maristre Рославче, магістре — — але магістер хропів біля нього на возі, проти неба, відкривши рота. Й вйт паволоцький хропів отподалік і Томиславський і всі, всі спали. Тільки не протопіп, тільки не ця потаємна гиря, цей кульгавий.

Мармизи — це були хлопи в сермягах, в кожухах, гирі нечесані, гирі обгорілі, оброслі — ледви зікри блищаць, вовки, чисті вовки.

— Добри брати, кажете з під Сокала љдетe?

— А ті з під Володимира, а цей аж з під Ратна.

— Допекли гемонські пани?

— До самої шкури, до самого серця, тільки й їхнього,

¹⁾ громадянська війна.

що дерли з нас шкуру як лико, орали нами, погадай, монаше, шість днів панщини, а косити посесорове сьомий, а дерти бортъ, а все віддай панові, а сам — четверт із діточками здихай, здихай й от обернули кола в брюсі пансько му, а тоді не переливки, спламени тебе, тільки до батька Перебийноса...

— А ти помовчи.

— Не бійтесь, людкове, я такий як і ви, листи на мене виписані. Коли б піймали — руки рубали б, коміть головою вішали б... сказав чернець.

— А ті всі — урожоні, в пельку їм панську залізо?...

— Хоч і урожоні, та іншим миром...

— Але ребеса панські.

— Та не за панським тягнуть.

— Так то й повірили ми. Раз панського коліна, то з панами заодно.

— Грецької віри.

— А нам тес всеодно, двома, чи трьома пальцями хреститься. Пан от Єльський наш, а ще другий — той ніяк не хреститься, лютер, а гірше бісурмена..

— До чого ж те мовиш?

— А до того, попе, що в Перебийноса — батька не питают ні віри, не ґмерку, ні стану, а тільки, чи добре колуном череп панський береш і чи руку в огонь поставиш за нашу, за хлопську віру. От який батько — Перебийніс, попе...

— Тес я лучче знаю від вас, бо самий до батька йду...

— А хто ж ти будеш?

І мармизи вперлисъ, страшно хотіли проглядіти його, залізними очима сверлили, з накипілого болю, з недовір'я, з ненависті А протопіп тільки скріб борідку й на них глядів прозоро.

Тоді старший рік:

— Наш це піп, людкове. В цього рука на пана не затремтить.

— То йдемо, дядьку.

— Алè, алè...

Купа знялась і легко, мов стая росомах або рисів, намірилась у хащу.

Ще тільки протопіп підійшов до кочі й Римша обмер: панна Оленка не спала, ні, вона посміхнулась до еромонаха, чорними своїми, смутними очима посміхнулась. Того Римша не чув, що говорили, коротко шепотілись — і що гунцвот — піп мав із панною, що їй сказав таке, що кивнула головою,

а від вогню чорна коса мов багряна й піп повів темно, та-
ємно бровами, а купа чекала його в листві, як змії прита-
йлись у темні. Й свиснув корустіль, озвався сич — гасло
лісічівників, а тоді зайнявся, залящав соловей, тільки бо
починало, тільки бо розвиднялось. І протопіп пішов з
купою.

— Марістре Рославче — буркав Римша, невблаганно
роздивився хрупчого — подивіться на попа, як іде чер-
нець, та він вже не кульгавий, зовсім не кульгавий, здор-
ва нога... У нього шабля прив'язана здовж ноги...

— Я теє давно знов, промирив Рославець, розкрив очі
й знов заплюшив, перекинувся на другий бік і захріп. А
в лісі ще тріщало, ще десь падало сухе ломачя, потім сти-
хло й тільки соловей, соловей розспівався в хащі.

XX.

Ротмістр Януш Корсак, бувши під автораментом князя
Корецького, палахкотів від гніву.

— Чого вашмость не гуляє? Сулії мальвазії везуть і ве-
зуть нам обози, машкаталів і картамонів цілі бочки; поки
висічем ҳолпство, буде чим похмелитись.

Панцерні товарищи бенкетували, взявши від Полонно-
го. Мальвазія лилась струмом, це маївка — не поход, в ма-
йовому сонці вилискували лати, розщібували їх пани, та ж
і курилось у чубах, в сідлах не могли триматись люди, а з
шатра в шатро, там і дівки попискували, мов мишенята,
гналась модна пісенька:

...Казав мені пралат,
щоб не цілував я,
молодиць, вдовиць,
панянок біленьких.
А я собі мушу,
потішти душу,
коч би й тим,
коч би й тим!...

Богуслав, де кватиря гетьманів, подобав на варшавське
передмістя. Жиди розкривали ятки, кармазинові полотни-
ща шатер лопотали від вітру, що зривався з над Росі, шу-
мів, гуляв дібровами, фіри за фірами перлись на биту до-
рогу, ридвани застали дорогу...

— Пся кість, сказав Корсак, тут собі ніхто нічого не
робить із знесення на Жовтих Водах...

— Князь Корецький і досі не вірит...

— Та чи може він вірити взагалі, поки гайдуки водою не зіллють п'яної голови.

Іхали поміж жолдацтвом — Корсак із добрими друзями, молодим Тарлом і Бонч-Цецішевським І вони розуміли його лють — хлопство, як казали валити до Хмельницького цілими полками, воли ведуть до нього, женуть кабанів, козацтво як сарана, все довкруги гонять — коней попасті нема де, а ці регіментарі п'яні, якби народились, тільки сьогодні, нічого не хочуть знати.

— Проте коронний гетьман вельми зажурився, загадав Тарло, що ніч у каплиці лежав хрестом, обіцяє вата, коли Хмеля відсіче...

— Своя кров — Стефан...

— Що по тій журбі, хмуро промовив Корсак, тут не відсіч, тут імпет потрібний.

— Уміли Остряницю й Павлюка ганяти, а цього скурчого бика не вхоплять. Та ж завтра дві армії його не знеть. Каригідна недбайливість регіментарів, про менших офіцірів не говорю, навіть чат не розішлють, а в цьому сумбурі. Mater Dei, ніхто не знає від чого почати, де чия корогва стоїть. Безголов'я і кінець.

— Який пан, такий крам...

— І його милість Єремія Вишневецький, єдиний країй воєвождє Польонії, як на те, не наглить.

— І йому привата світить. Якби не дай Боже, наших регіментарів розбили, то він би лиш у кулак сміявся...

— Але як уже вдарить, то мокрого місця не залишиться на Хмелю!

— Куди ж ви йдете, пся кістя, крикнув Корсак, переймаючи хоругву драгунів, що повертала праворуч, у поле.

— На Стеблів ротмістр...

Обличчя драгунського офіцера, смагляве й рум'яне, світилось. Посміхався під тонким вусом. Це був українець Зарудний Богданович.

— Дам я вашості Стеблів! Корсак зблілів від люті, що його давила, хотів вилити її на комунебудь; не чув ти, вашості, що йдемо на Корсунь?..

— На Корсунь, то на Корсунь...

І офіцер так само глузливо, загадково посміхаючись обернувся до своїх вершників.

— Пан ротмістр каже, що на Корсунь ідемо...

— Не я кажу, вашості, а такий ордонанс усім нам...

Офіцер здигнув раменами й поскакав уперед. І від

нього і від усіх його людей несло оковитою. Драгуни, вибравшись перед піхоту, співали:

— а козак у полі не боїться ні турка, ні самого чорта...

— І ці хлопського ребеса, надслухував Тарло, з писків їм зле глядить; побачите, що так як у Кам'яному Затоні тільки й чекають, щоб до Хмеля передатись.

— Вовка до ліса тягне...

— На паля б їх, гаспидових дітей.

Просто-прозоре небо, де квилять чернокрильці, а обріем хмари, чорноці хмари диму — ввечері й цілу ніч заграви, хлопство все кругом палить, це Хмельницького чорний мілях. З Черкас армія обох гетьманів зробила відступ, на Городище, Корсунь, Стеблів, Богуслав — коронний завагався, говорили конфіденти: сто тисяч іде за Хмелем. Напевно, не так бафато — казав гетьман зібравши регіментарів — чого тільки людські язики не верзуть, камінець вергни в воду, хвилі йдуть, то поки до берега дійдуть, здається, що вже буря. Бурі не бачу — важко повертає дебелу, підголену голову — але *securitas* не пошкодить. Бог мене важко покарав за неуважливість — Стефане, Стефане, дитятко мое, як то йому в татарських ліках, але це ж дитя, не дивуюсь, загонисте, невміле, але Шомберг, Чарнецький, Хмілецький — це ж стари, битні лицарі й так дали себе взяти! *Mater Dei!* Скурчі сини — реестрові передалися; о, Русь, о, Русь — вогнем і мечем учили лиши тебе. Але тут, саме це тверджу, не відступлю від свого, ні, тут — легко не візьме нас і вас запевнюю — Хмеля до Варшави привезу спутаного, в мідяному бику зварю, так мені допожи, Боже. Зламаю шию. Коли польний гетьман Каліновський, сонний, здоровенний і череватий воєвода, завважив, що добре було б не ждучи, Дніпром піти й знести Січ і Хмельницького зайти від степів, Потоцький відповів, що бити козаків не на порогах, а на волості — ось наша річ. На цьому регіментарів і відправлено, на дальше пиття й гульбище.

— Такі то ми *securi*, гірко усміхаючись, говорив Корсак, ота дурність регіментарів це як хронічний гостець...

— Наша справа слухати й сікти...

— Це не заслуга а обов'язок — сухо сказав Корсак, сікти вмімо всі, але не диво, що кожний ребелізант чекає тільки нагоди, щоб нас шарпнути ззаду, з таким автораментом Річ Посполита в постійній небезпеці.

Він прирік собі, вирушаючи зі Львова, переконати хоч у цій війні, що з холопством панькатися не можна. Знести

на шаблях, так, люто покарати, справедливо покарати, але вигубити так, щоб ніколи-ніколи вже не наважились встati. Видно Кумейків замало було, зітхнув; король далеко, автім, що короля це обходить; привілеї для Русі, руські сенатори, — схизматики в соймі, ні, годі! Ця війна покаже яку гідру випестили на грудях.

В шатро зайшов молодий єзуїт. Шукав приятеля з малих літ, Тарла. Ротмістр сидів при столі, за кухлем простого пива, відложивши шолома, строге обличчя його зирізалось з поміж інших, молодих, безжурних, розісміяних. Він попросив ченця сісти й розпитував його про подорож — чернець, брат Домінік, прибував з Бару. Розговорились, таж чернець жив у Львові, біля Колегіяти, а там недалеко й княжата Заславські, де ротмістр щораз бував. Згадав панну Стеткевич, княжну Четвертинську — чернець спаленів, знає їх, так, знає і він волинського роду, може й знатного, але Бог покликав до Когорти й Когорта післала в Україну — повідь хлопська, іспит всім, хто прагне, хто хоче, хто гартує духа.

Надхненне лице брата Домініка подобалось Корсакові. Й подобалось, що вміє зносити й поход і вихри й дим бойовища. — Багато тут діла для Когорти й генералат знає, що йому починати, тільки не любов'ю, тільки не лагідністю, фратре, — з варварством по варварськи. Сполучім дві сили — збройний чин лицарства і дух непримиренности Когорти, не пактуймо більше з дичною, які там пакти! Меч і хрест, гостре око й певна рука — тут у Русі всі зрадники, дивіться на Хмельницького, хто б сподівався, що підойме руку, так гойно матірю Річчюпосполитого обдарований, бо чиж не матірю була йому Польонія? Але він і каже, що проти короля не йде, тільки проти кролевенят — посміхнувся чернець. Розповідання дурні, всі вони так говорять, а за пазухою змії годують на все, що не їхнім духом дишє. Отже згадайте мое слово — коли не mrіє Хмель про булаву на Подніпров'ї. Ні, за слаба рука наша була, забагато привати, забагато думки про власне добро, а де добро Польонії?.. а де добро Республіки?...

— Як же думаеш заспокоїти Русь, спитав другий ротмістр Адам Хмелецький, що зайшов зі сусіднього шатра та прислухався.

— Як? Стинанням голов гидри, поки соків не стане їй, щоб нові голови ростити. Чи не так брате Домініку?.. Але Адам похитав головою. Всіх, мовляв, не переб'еш, не пере-

давищ, вашмосте Корсаку, а чи це до речі, закон Божий? Адже ж це братня нація...

Ні, це не братня, жарливо крикнув Корсак, ця Україна для мене гірше татарви, це нація з вовчою душою.

— Пригадай вашмосте, що й ми маємо цю вовчу душу і чимало з нас. Націю свою зберегти й так можемо, Річнополітій бувши вірні.

— Як Кричевський, як Виговський — зрадники, кажуть Хмель їх вже тисяцькими поробив, може й тебе, вашмосте, тягне до них?

Адам Хмілецький не відповів ні слова, може й хотів сказати — не зрадники це, а Матка-Отчизна кликнула їх до себе. Та, збагнув, що тут говорити зайво — і Корсак і чернець, і інші, а з них багато теж мали руських дідів, вже обросли польським м'ясом. Вже ніщо не тривожило їх душ. Хмілецький зітхнув і вийшов.

А чернець із Корсаком удалися в дискусію, обмірковуючи сукcesи великої війни, що саме минала в Європі. Ні, сукcesи не великі. Гидра реформи, лютерства, схизми ще живе. Може тільки Річпосполита польська залишалась єдину вартівничою святою справи.

А в наметах регіментарів пили й гуляли.

XXI.

Від двох днів наступав Хмельницький на польські позиції під Корсунем. Ротмістр Януш Корсак, об'єджаючи вали, щераз переконався про нездарність регіментарів: замісць наступати, вони дали себе обійти, обложити велеголовим табором і зв'язати сутічками. Мартин Каліновський дрімав у ридвані, на подушках, його не будив навіть гук гармат, прокидався тільки, коли приводили пійманіх хлопів і козаків на допити, залюбки придумував для них тортури й сам іноді брав за залізо, щоб ним припекти боки в'язням. Тоді випивав меду й закотисто реготовався. Та свідчення були скучі, хлопи мовчали як понімілі, а коли говорили, то незв'язке: за одними у Хмельницького сто тисяч, а з Черкас підходять нові загони, за другими — рве на собі чуба й жалкує, що порвався на регіментарів. Це все забави не на воєнний час, говорив злісно Корсак, коли інде, той він попробував би вогнем хамів та добув би з них правду, але тепер не те важить, на луплення очей, на сотання жил буде завжди час, а тепер треба наступати.

15-го травня почався імпет, але під поганими знаками:

кінь у регіментаря, тисовий огир, спіткнувся, піхота, що пішла до штурму, добре почала — кварцяна, не збирана, але козацька кіннота зім'яла її. Піхотинці, як мишва, розбігались по леваді, хто встигав — обкопувався над трактом, хто непроміткий, так і лягав під шаблею.

Корсак та й інші, що вийшли в поле не з закуреним чубом, не сподівались такого множества Хмелевого війська.

— І шикує, псусбрат добре, говорив він до брата Домініка, того молоденького, сумовитого ченчика-езуїта, що стояв поряд нього кінно; видно, що добру школу пройшов гунцовт. Недаремно до Франції ходив і біля великого Кондеуша не втрачив часу... Шанці й палісади викопано мистецьки за одну ніч, ретрашементи, зі стеблівського боку, поклали як слід, козацькі інженери зрівняються з ціарськими...

— Та вони німців мають. Один Франкгайм...

— Гай, гай. То не Кумейки, мості панове. Ребеліант знає з чим вийшов. Тепер не диво, що Стефанка так легко зніс. Сила, мості панове, сила на нас іде.

Потоцький оглянувши позиції з невеликим кінним відділом, ще вчора збагнув, що Хмельницький має перевагу. Дефіле через річечку було запорукою перемоги, Хмельницький мав для імпути невелике узгір'я, коронні стояли перше в полі. Зловлені з челяді під муками свідчили про гемонську силу — однієї кінноти під Ганджею й Бурляєм вісім тисяч, а реестрові полки черкаський, чигиринський, уманський, а драгунія, а запорожці, а Перебийніс — шкот, ба й німецькі райтарі — коли всіх іх порве до імпути, не легкий буде орішок, не легкий.

Перший імпет кінноти не повівся, Хмельницький відпер її піхотою, що сальва за сальвою зім'яла, розірвала широку лаву й тих, що мчали просто наосліп, взяла на списи. А тоді, мов мурашва, побігли реестровики вперед, залягли, окопуючись лопатками й вибили вміть плоху челядь Корецького зі Скельок. Правда, її вигнали знов кварцяні, але для імпути залишалась тільки панцерна гусарія.

— А де ж самий генераліссімус черні, спітав ченчик, заслоняючись від сонця. Від кількох днів він пристав до хоругви Корсака й легко було з ним. Корсак шукав уже за ним більше як за братанком чи друзями Тарлом і М'ясковським, ченчик тихий і розмріяний, що лиш звикав до українського сонця; молився й мовчав, паленіючи від гусарських жартів, проте його мисль жевріла, бліде лице займалось рум'янцем, Корсак волів би його бачити воїном,

але спостеріг гострий ум — Когортя кого будь не вислала б на рубіжі.

— Ось він, зрадник Річипосполитої, ось він сам!..

Гусари вставали в стременах, спирались об срібні сідельні луки — чортового сина побачити трапляється не часто, а він же чортів ловить за хвости, ще в Туреччині, мовили, записав гаспидові душу. Ганджу пізнавали, той ходив з деким і під Охматів, старого Бурляя знов і Корсак, черкаського полковника Вишняка-Якубовича, подільського Івана Богуна знали всі рубіжники.

— Дивіться! Королівську корогву розмаяв!..

— Не поможе йому, в останній день не поможе!..

Виїзджав поміж козаками, напевно значними, кінь басував, хоч і далеко і за курявою, а через неї меркло вилискували бляхи й сталь, бачили його присадкуватого, оберемкуватого, в киреї, що розмаювалась, — мчав за палісадами, раптовно спинявся й бачили, нагинався в сідлі, розмовляв, сердито промовляв до піхотних, до райтарського капітана, знов острожив коня, мчав і пропав за яворами.

— Це не ці, сказав Корсак, не реестрові перебіжчики, не козаки, а чернь його сила... Погляньте тільки, фратре, орда, сама хамська орда...

Ченчик вставав і собі в стременах, гусари реготались з його постаті, хоч і просили недавно молитви за себе, але від Корецького бігли панцерні товарищи. Ордонанс — імпетувати.

Чернець не стримався, Хмілецький пізнав, що й у ньому заграла кров, озвався лицарський рід, ломили ж діди його татарву й Москву...

— З Богом, мости панове?..

— І пішли, і пішли, вашмости!..

Застояні коні, як тури, йшли в поле, вимаючи гривами. Кінники, похилившись, з фуркотом прапорців на списах, з крилами за плечима, в блеску блях, тільки що розминали руки вивертом шабель. Корсак наглив, не накривував, коні самі прискоряли-прискоряли бігу, й вже, вже світились срібні застіжки на киреї в козацького сотника, що мчав на Корсака й сотник так само розминав кісті руки, а криця змиею звивалась над ним. То Ганджа й Мрозовицький, молодий корсунський реестровий полковник (його теж пізнали в обозі) вивели назустріч гусарії й своїх кінників.

Дві лави, забравши все поле, далеко-далеко розкинувшись крила зударились. Корсак, чуючи за собою важкий

чвал двох своїх панцерних, обминув сотника зо срібними застіжками й розірвавши шаблею шаблю, другим, ще страшнішим ударом полоснув його по ший. Сотник розкинув руки, в одній була ще розірвана шабля, прихилився до луки, падав-падав на луку, там на шаблі узяли його панцерні.

Той крик, що з ним вийшли оті лави, крик, що зливався довго й недоречно — а-а-а знечев'я стах і в мовчанні цяхкала лиш криця, свистіла, вилітаючи в гору й спадаючи знов — йа-й-а. „Скурчибики, скурчибики, скурчибики...” Миррило за Корсаком і кінь його знявся на дібки. Присідаючи, замітаючи хвостом поле, перед ним, роздимав ніздрі могутній вороний, а просто посміхався йому козацький полковник, як видно було по буздигані за поясом. Полковник був молодий, хороший, з сережкою в усі, в пишній соболевій шапці з пером, орлевидий, ввесь обвішаний дорогою зброєю.

— Чолом, вашмосте, Мрзовицький єсьм...

Він засалютував шаблею, легко, по кавалерськи й відбив шаблю Корсака, що свиснула в льоті. Коні кружляли на місці, вибиваючи кім'я копитами й хропучи. Криця раз у раз стрічалась з крицею й Корсака дратувало це обличчя, безпересталі усміхнене, це тремтіння сережки. А Мрзовицький лоскотав його передню бляху на панцері й Корсак чув майстра. Закусив губи до болю — ченчик, де фратер — в це червоне його треба, між коміром і рукавом, Олена... б'ється Тарло, не піддається, так, ще рубонути, чого він шкірить зуби, хам, хам... і знечев'я це обличчя зовсім близько й рукав метнувся, навіть шов на рукаві, буздиган за поясом, литий пояс і між очима молот, його скопили на руки панцерні, відтягнули, а ввесь світ блимав через імлу, рожеву імлу...

Чваливали, повертаючись з невдалого імпету, мокрі коні, піна клаптями падала на стоптану землю. Крила за племчима поламано. Сурми так жалібно і далеко заквилили.

Коронний гетьман наказав ретираду.

XXII.

Корсака винесли друзі порубаного з січі, а постійний вогонь з самопалів здоганяв відступаючих; ломились дишлі, коні здіймались дібки, ридвани гетьманів гrimotіli, козаки насідали на піхоту; Содом і Гомора, а вже всім по-золотистим, панським табором ішла вість: Король Володислав IV преставився.

Фратер Домінік тримав на колінах, сидячи на возі, голову Януша Корсака, що був без пам'яти. Ранених звалили на вози, ніхто й не турбувався ними, хіба друзі й панцерні побратими, військо уходило, непереливки, на лоб, на шию відступали гетьмані Каліновський і Потоцький, втім ще не говорили про прогру — ретірада це ще не програ, тільки маневр.

— Татари, татари!..

— Мати Божа польської Корони, шепотіли смажні уста; комарі над вухом, а скрізь мухи, великі, зелені мухи... Над Россю скелі, тиха Рось між вербами, а з круч, з урвищ, так і видно було як здалеку з'їздили кінні козаки, татара з юками, згори стримували коні, а коні рвались до води, жадібно хлептали прозору, тиху воду. І піхота вимахуючи мушкетами, горлачами, купами-купами, збігала до ріки, а в Рось гляділись осокорі й верби й від заходу малиновіла хвilia.

— Переймай пана, переймай срібллянника!..

Заслоняли долонями очі, вдивлялись проти сонця.

— Та чурнув, та так чурнув!..

— На обози, братіє, на обози, на оксамити, на ридвани, на гетьманські куфри!..

— Випили крові нашої!..

— Зірви плодри, Зайончковські, Тхужовські!.. Ач як тікають...

— Алла, алла!..

Домінік затискав уста. Віз підскакував на вибоїнах, а з ним трусились тіла ранених, лежали мотлохом, борвались у маячинні, — а недавно ще це була битна гузарія, цвіт коронного рушення. Стали кволі, обважнілі, із скіпілю кров'ю на вусах, кров запеклась і на панцерних бляхах, що давили груди, ніхто й не подбав їх розіп'яти, кров і на вилогах жовтих чобіт. Скимлив молодший Тарло з чотирьох, що пішли, зовсім ще безвусий, із страшною раною в грудях, а над нею кружляли мухи, зелені мухи. Поручник Грушецький, з перерубаною рукою й ключицею, дивився склистими очима в небо, холодне й високе, й краплі поту котиились по блідому чолі. Другий ротмістр хоругви, Цецішевський, брат львівського пралата, просив води: зяяла у нього в панцері, під самим ринграфом з Божою Матір'ю, чорна рана від ратища. Хлоп мусів бути ведмежої сили, коли збив Цецішевського з коня, бо ж сам Цецішевський велит, доставав стелі чубом.

Брат Домінік зав'язав Корсакові рану, відірвавши ру-

кав від сорочки, шовк сочив кров, все проступала й брат ніяк не міг спинити її густої, текучої, як живої. А Корсак, у безпам'ятстві борсався, виридався з рук. То грозив Мрзовицькому — „я вже тебе скурчибика...” то повторяв: „буде воля Божа, най ся діє воля Його...” й „Оленко, Олінко — конвалійко, душко, душко-конвалійко”... „Тихо”, говорив фратер, „не говоріть, вашмосте, не труйті себе” — „Бунтарі! відповідав криком Кірсац, я вже вас... сто тисяч гунцовт зібрали, руським князем хоче бути, руською гідрою Річпосполиту обсочати, таївся зрадник отчизни, стільки літ таївся, казав: добре заслужений для Річпосполитої, а це був ящур, ящур — Хмельницький — скинути його з грудей, вигубити все сім'я, до ноги”...

Гілля вільх, кленів широколистих, прозоролистих, хичалось над возами, трощили вози ліщину, нага, бо обдерта колесами від ліка стелилася за возами, їхали навпростеъ, в ліс, далі, тільки б далі, гілля дряпало ранених по обличчях, ліс, там перечекати б, передихнути, ліс — Крута Балка.

— Води... правда, що Володислав Його Милість представився?..

Ротмістр Цецішевський пробував підвести голову. Зашпечені, посічені уста. Брат Домінік кивнув головою.

— Безкоролів'я в такий час! Боже мій, змилуйся над отчизною... Боже мій...

І враз, з передніх валок крик, іржання коней, за принишклою, усміхеною зеленявою, за синьотінню чагарника — — —

- Вашмості, що там?...
- Гей, хто в Бога вірує!..
- Засідка, засідка!..
- Не дайтесь, панове, не дайтесь!..
- Козаки, козаки!..
- Єзус, Марія...

То рубалось чоло табору, козаки, напавши зечев'я, сікли розтинаючи разом і тонкі, гнучкі гилки терену, що пнявся між дубами, разом з раменом відсікали, чортівським насоком, здібивши коні, вилискуючи білими зубами; самі хорошуни, Перебийносові кінники.

- Бий іх! Бий іх, панське ребесо!..
- Нагиналися над возами.
- Ізрядніше, Полуяне, ізрядніше наступай!..
- Пашіли, роз'юшені, веселі.

— Вовчуро, Недайкашо, Лисенко!... Сюди, хлоп'ята! Звалювалися через золотіочу листву, з рудими промінчиками, що дерлись крізь листву, як гори звалювались, бризкала кров, а вози збивалися, а гусари зіскакували з коней, припадали до трави, до моху, закривались руками — „пardon, мості молодці, pardон”, — інші, як ведмеді, плутались в чагарнику в важкій панцерній зброй, в лискучих латах і падали, як звалені дуби, й криця й залізо лат скретогтили — вже нікому непотрібний мотлох, а з узлісся біг котрийсь без шишака, в бік куряви, де гетьманські коні, ридвани —

— Вашмості, драгуни, скурчібики передались, вся Русь передалася! Це Зарудний видав, сам іх привів, ротмістр Богданович-Зарудний, пся кров... Змії, от кого годували ми... і кинув шапкою об землю й упав, зашльохав, закачався, а брат стискав уста, стояв на возі і все довкруги зеленіло, як прірва, глибезна, порожня. —

— Люди, та ж ранених не кидайте, люди, та хто в Бога вірує, Мати Божа, всі святі!...

Молоденький Тарло тільки тепер збагнув, зовсім ясно збагнув, чому цей тремт рудого проміння, шум вільх дрібними, найдрібнішими листочками й лязк, найсухіший лязк в гущавині. —

— В вовчих ямах гусарія ламає коням ноги, обійшли Перебийносові...

— З заду зайшли...

— Зрадив Зарудний!...

— Тъфу, розбійники, а загибіль, а загибіль...

— А-а-а!...

I Тарло схопив брата Домініка за руку і скиглив, як щеня, й сліози плили по темному обличчі й патьоками, брудними патьоками плили — — —

— Братья, братоньку, тільки не треба... тільки не йдіть... не покидайте...

I брат Домінік тоді, справді стьобнений тим плачем, тим хлоп'ячим скимлінням, схопив віжки (погонич давно зіскочив в бік), вирвавши воза з натовпу застриглих возів, просто через утікаючих людей, через стовбури звалених дерев, через м'які кадовби побитих, гнав коней в бік, у поле, краще в поле, ніж тут, тільки не тут...

...Хай буде воля Божа, воля Божа...

Але й у полі, ще страшнішому полі свистіла, виблискувала криця.

Корсак спритомнів від болю. Від середини черепа, че-

рез усе чоло, аж до перенісся, стугонів біль, довбання ту-
пим, настирливим долотом. Пекло й у грудях. Сонце стояло
так просто над ним, так високо, бляхи на грудях і кольчуга
розджарились і пекли руку, коли до них доторкнувся. Зво-
ложив уста. Відчув, що босий — глянув — на ногах не бу-
ло чобіт. І праворуч від нього, притулений лицем до землі,
склисто глядів на нього Тарло — він був мертвий. А віз пе-
рекинувшись, так і стояв руба, на двох колесах, з воза ви-
валилась солома й ротмістр Цецішевський без руху, з нога-
ми на драбинах, головою зовсім вниз, від крові все лице
стало чорне, гидке, непізнавальне. Кругом люди й люди,
покотом, побиті, нерухомі, коні з видутими брюхами, з жов-
тими зубами наверх. По полі ходили якісь люди одинцем,
гуртом — повзли, як чакалки, один із мішком на плечах
вже уходив, другий ходив між трупами й ногою відкидав
полу, ногою ставав на панцер і віддирає, у кого був, позло-
тистий ринграф, золотий ланцюшок із ший, а сам мимрив,
тягуче — дивно приспівував під носом — татарин А два
зчипились недалеко від Корсака, двоє в шарлатних штанях
з золотом і в драгунських колетах — „Ta, Гансе, я ж тобі
кажу...” „А я тобі кажу, це ж не так...” і що не так — не
чув — німці, подумав Корсак, мародери, пішли, третій сів
біля товстого пана в густо золотом пошитому контуші
й спокійно перекидав мертв'яка — оце кабан, оце так ка-
бан — і витрушував кишени. А сам як павук, з тонкими,
довгими вусами, з викарченими очима, старий, пошрамле-
ний мародер, розбійник.

І раптом Хмілецькому стало все ясно. Так, це ж був
розгром...

— Де фратер, Домінік, невже ж його нема? Це ж битва,
— корсунське побоювище і відступ...

Ех, ех, та й як же так... але ні, це зовсім просто і ні-
чого дивного, тільки лайдацтво регіментарів, тільки такі
вони дурні, зжалиться Боже, такі йолопи — невже це прав-
да, що й король не живе?

У Варшаві бачив колись у замку, на стінному гобелені:
король стояв, у римському шоломі зображеній, однією но-
гою на Чорному морі, другою — під Москвою; і живого йо-
го бачив: в чорному, такий жовтий-жовтюшій. І Марай
його наложницю добре знову згадав, у Фукера, в Варшаві колись
піячили і Марай проїздila повз вікна кочею, до Уяздова,
казали — дере з короля, найбільше її любить, а брови у
ней підголені, руда як вогонь. Добрий воїн, хоч і причин-
ний. Це ж він у цій ганьбі винен, це ж він легкодух, ко-

зацьку підбадьорював гідру. Тут тільки вогню, тільки заліза...

Лежав із примкненими очима, гупало долото в перенісся, але так добре лежати й сонце й південь гріє босі ноги, коли б тільки води, зовсім сухо в горлі, а Оленка, де Оленка, коли б знала, дитятко... Тільки Вишневецький врятує Річпосполиту. Ми з давніх руських родів, тільки ми її спасемо... Не мазури, не Потоцькі... Ми їх знаємо, українських змий...

Тіні застали сонце. Кроком їхали верхівці. Навіть дивно, як це коні переступають трупи, не наступлять, добрі коні. Корсак розкрив ще більше очі. На сірому арабові з маленькою, гадючою головкою, зі злими очима, сидів чоловік. Випростовано, по лицарськи, ноги в стременах, зелений жупан, малиновий контуш, срібні петлиці, на плечах чорна бурка. Руку тягнув повід, араб тряс гадючою головкою. А друга рука на шаблі. І тоді, коли повернув голову (він розмовляв з другими) Корсак, не розважуючи, відразу збагнув, що це Хмельницький. Булаву за поясом завважив згодом. Ніколи не бачив його й ніколи не пробував уявити собі його, ало це був він, чигиринський сотник, суботівський боніфікатор. Це таке набрякле, смагляве, обвіяне вітром і весною обличчя, з твердою шелепою, чорні вуси й зрослі брови на перенісся й свердлуочі, неспокійні очі, темні як ніч очі. А поряд нього, на гнідому з білим ногами й зірочкою на чолі, — такий веселій коник, так басує — в короткому кожусі й в шлику, сидів у зовсім простому сідлі, чоловік з перебитим носом. У нього обличчя було землистостожовте, понад міру худерляве, як по довгій недузі, все у шрамах, якби з рапавого ґраніту. Така сіра колючість вусів і борідки. Тяжкі очі його, за набряклими мішками повік, на мить ковзнулись по Корсаку й знов зорили перед собою поле — дими залитали з обозів, що були під лісом й у лісі, а кругом — побойовища, в полі ліси списів, заткненіх у землю.

— Браги поп'є товариство — і погладив колючу бороду, другою рукою гамував коня.

— Міри не мають, ніколи не мають міри, сказав Хмельницький; а я попускаю, тільки тих німців за злодійство прикую, прикую... Вони собі гадають, що тут їм воля, це не царство, пам'ятаєш, мости Перебийносе, війти і бургомістри закидали позвами генералів за мародство?...

— Тут хіба до пана Бога підеши з позвом, заскрготів

верхівець, званий Перебийносом; і Варшава звідси далеко й трибунали ще далі...

— А король — і Хмельницький обернувся в сіdlі, до значних, — своїх панцерних, ця думка видно його глодала в'єсь час; — коли правда у тому, вічна пам'ять Володиславові, добрий король, добрий воїн...

— Знав, коли вмерти, мості старший — знов засміявся Перебийніс і вітрець заіграв його скрипучим голосом; тепер, мості старший, сумління чисте, зовсім чисте у тебе...

Вони рушили далі, за ними значні барвною, близкуюю купою, а Корсак побачив свічіння жовтих іскорок, цілих іскристих хмар над полем, у повітрі — може це мухи, комари, третіння крилець — війнуло димом, згаром, ідким згаром мокролисту.

Він чортів за хвоста ловить... диявол сам... сірка на устах... і Перебийніс, ще в Заславі говорили про нього — розбійники, хами, але вперше за в'єсь час, як чорна утома, як прагнення тільки спати, тільки не чути, повзма-повзма до тімені. до середини черепа — розкололось — ще нагадав фратра — Україна — вічне Марсове поле...

І ще тупіше вдарило долото в перенісся. Тоді все заслали темінь.

XXIII.

— Не відступ, а розгром, Kotz Leichnahm, пив Франкгайм з командою кватерна¹), частував полонених затяжців з гетьманського корпусу. Затяжці — голландці й шкоти, аркебузна й пікінерська піхота не встигла й попасті в діло, Перебийносові зайняли її в ліску, так і попросила пардону.

А ніякові, посоловілі лиця розбірав хміль. І валили в шатра реєстрові панцерні, сам Мрозовицький випив ведмедиця, хвацький кумпан, пив не відриваючись, обтер чорні вуса рукавом, самі бачили: розсікав на двоє гусарів, кришив панцері.

— Папенгаймці з ніким не рівнялисъ, кричав Грумбах, але ці козацькі кірасієри заженуть папенгаймців під стіл. Франкгайм веселів.

— Страдютів і хорватів не терпів я, то тільки гусакам голову крутити, банда, ляррони, а козаки в полі — тільки жити не вмірати... і клепнув п'ятірнею короткого голландського капітана.

¹⁾ віddіл кінноти, ескадрон.

— Переїдете під нашого префекта, камрати, всі переїдете як один, тут вам честь і любо йти під орлом, а не під зайнцями, Матер Деі, ще й жолду не платять, гунцвоти... А хто з вас Кіттуса Скоттуса знає, чвалий?..

Ті з Ебердину, з регіменту Чорного Лева, пам'ятали рітмайстра Кіттуса Скоттуса з перебитим носом, ходили з ним під Брайзгав і били цісарців — ця рапіра добре крепше. Пропав давно без вісті.

— Тут він, гемон, тільки дивись на нього — із мужиків, із голоти, пікінерів зробив, аж любо.

— Мости Мрозовицький, ще одного!..

— За кватерну, що не відстає!..

— За Хмельницького — префекта!

І шатро зривали крики, брязк панцерних каруців, коли воїни вдаряли кубками об столи. Не встигала наливати, чортова циганка, червоніла в панських кармазинах і фландиниах. А вівати підхопили затяжці, лежали коло вогнищ — віват Хмельницький — —

— Beati pacifici!..

Крикнув мішмафам, Гансам Мрозовицький і вступив у стрем'я. Як зайняв оком, палахкотіли костри, хвилювався обоз. Хлоп'я підбігло до нього, русяве, з блакитю, що темніла в очах.

— Мости регіментарю, прошусь у Корсунський...

І молитовно зложив руки. Мрозовицький клепнув коня, нагнувся, ізза гулу нечув добре.

— Ти чий такий будеш хлопче?..

— Симеон Збаразький, регіментарю, тут мене Семенком кличуть...

— Князя Збаразького?...

— Молодший син, регіментарю...

Лице Мрозовицького, що було спохмурніло, виясніло.

— Як же ти тут? Та ж твій брат Юрій...

— Що мені по браттях, сказало гнівно хлом'я, я не Іхній...

Мрозовицький нагадав собі Львів, попелястий кучер княжни Петронеллі — — — в сутінку склепіння постать черци, неспокійну полумінь його очей — — — брат Домінік — — — в світі — Юрій Збаразький — — — суперник — — — леліяв відомству, таївся — перевертень, своєї нації зрикся... де він тепер?...

І хлоп'я бігло поруч коня, розповідало — це він ще з одним, з Максимом дві гармати відбив від гетьманських, сам — у двох із самоналивів гатили, а челядь утікла.

— В Стеблівську сотню, а там розберем...

Ревіли бики, горіло з Богуславського боку, все небо над обозом палало — і від згарі, що летіла, чорна, гнана вітром і від сонця на схилі.

— Beati pacifici!..

Мроздовицький поскакав здовж кострів, поуз полонених, беззбройних шкотів і ці велити, беручи його за префекта, підводили мов дуби, салютували. А там, повідь козацької навали, що близче палання неба, тягнули вози з добром, вели кварцяних і безкінних гусарів з погнутими панцирями, кульгаючих насуплених — татарва чигала на них, принишкла, хижаки-кругульці. Бешкетувала й чернь.

— За ребро й на гак!

— Колом у потилицю!..

— Колом, щоб не зойкнув, панський брат!..

Мроздовицький смальнув плаズом шаблі одного, другого — чернь подалася. Вишкірив снігові зуби, нащочорився, чуб вилятів з під шапки.

— Дейнека, драбуга — то полоненого напастувати?..

І козаки, йшовши за ним, довбнями, киями, списами розганяли розюшене хлопство.

Ремствувало:

— Нас, поганські сини, то б до заліза вали!..

— Руки рубали б!.. Ого, нас у полоні не шкодували б!

Вовгура, махнівський війт, кривоокий з під Полонного грозили куляями.

— А вас, чакалок, на груші повішу!

Крикнув Мроздовицький, ти — різууне на війні з чесним лицарством, а не в коршмі!..

І відступили перед ним, наїздив на них конем, порикували, ремствували, але не сміли.

Крикнув котрийсь:

— Хмель іде!..

І відкинувшись уже від бранців, а ті збились темною купою, рушили всі, потоком поплили, давлячись, викидаючи шапки, шлики, шишаки.

— Хмель — батько наш!..

Де Іхав, не здолали верхівці відсаджувати юрбу. Бігли, чіплялись за стремена, падали в землю, зривались, знов бігли — а інші палили в гору з пішалів, підйimali списи, трясли мушкетами.

— Хмелю — наш Хме-е-ело!

— Ото слава-а-а!

— Сла-ва-а-а!..

Шкутильгав шилохвостий піп, підбігав з шабелькою, сурмач босоніж, а поліщук з колтуном вже не зачиняв рота, так і застиг у крику, в шалі — а-а-а!...

Коси скреготіли, вдаряючись об бердиші, дзвякали шаблі, хтось кинув панську шубу коневі під ногу й кожен, хто що мав — опанчу, соболі, делію, кармазинну киркою шпурляв під ноги аргамакові.

— Вікторія! Вікторія!..

Запорожські ряди віватували пишніше. На конях сидичи, басуючи кіньми, підкидали шапки дзвінкі ряди, панцері грали в червені, вилітали шаблі.

— На Полонне Хмело!..

— На собачі гнізда, пане наш, веди!..

Запорожці чорніли, як орли в рядах.

А Хмельницький, сердито, не слухаючи криків, наїнувшись над гривою, не спиняючись, важко мчав до дубків, де розіп'ято шатра старшини.

Зза плеча, оглянувшись, бачив хмуре лице Кричевського, розсміяне, красиве Ганджі, вісп'ясте Яненка, чорне Перебийносове, вихудле Виговського, Богуна — то виринали, то зчезали в теміні.

Бурмотів:

— Вікторія, клопіт — вікторія. Гетьманам хвіст прищемив. А було не займати.. Чи правда, що король вмер?.. Повідь, повідь.. не надіявся, тільки Боже Смотріння.. Стільки черні підняті... Славити Бога, тільки славити Бога... пожару не вгасити.. не піду далі.. тепер пактuvati. тепер прийдуть самі. Все коронне зніс, а вікторія від Бога... свічі в Суботові... ризи попам. Шкода говорити много...

І коли почув, десь іздалека — хтось крикнув — гетьман наш — здрігнувся, вперше подумав — гетьман...

Виговський пив мало. Підперши гладке підборіддя рукою обдивлявся всіх з під ока вивчав, усіх в цьому шатрі старшого. Гуділо в ухах, слухати важко: доказувала чернь віватуванням, стрілянням з самопалів, гуляли молодці, заджували бочки й барила з гетьманського обозу, ця забава за ніч, за день і ще до півночі, черні стриму не було, та й навіщо — вікторія була повна.

Виговський, підкоморій луцький, знаючи й інше товариство й інші забави, морщився: орації ставали грублянські, фольгували собі отамани, піяцтво як повідь, вогненна й неслухняна.

Думав про інші справи.

Полонені гетьмані — збито з них піху, стояли покірні перед рядами бранців — з того й почалося. Перебийніс, цей немилосердний шкот хотів їх віддати черні. Розірвала б як неодного, ізляхетське м'ясо й кров — можна було сажнутись. Черкаського старосту скопили, худого Коморовського, Лаша, Пронського — не було кому відігнати, могильники й винники зубами вчіпились у них, хто таїв лютъ стільки літ, тепер осатаців. Може й з Перебийносового потурання.

А шкотові нічого було б і потурати, що йому вчинила Корона? Розповідали Виговському, що прийшов з великої війни, ходив з побережниками на Мультан, другі, що з затягом Сарторіуса прийшов, з Литви, в службу коронного гетьмана, інші знали його в німецькій війні, служив, мовляв, цісарям і шведам, автім чорт, засміється — морозом пробирає.

Хмельницький його втишив, може й боявся його шкот, може приховаць пересердя. Від'іхав з молодцями, приведеними звідки Бог дав, різуни неабиякі, пучки в рот не клади. Від'іхав, не захотів. А чернь його голубить. Чернь брата почула. Буде Богданові морока і з черню й зо шкотом, з носом його перебитим. Може пошукає колись чернь за іншим старшим.

Страшно черні, як грозової тучі страшно. Звіря з кліті випустили, вже не приборкаєш. Валить, з усіх усюдів іде. Вже трибунів своїх виносить — Вовчуру, Полуяна, Півторакожуха, Пободайла, вже й префектові своїому віватує — Перебийносові.

В чаду, в хмілю гублять голови, впилились вікторією. Всі, навіть найзнатніші. І цей усміхнений, сивоголовий Іван Теодорович (його Богуном звуть) і Самійло Богушевич з Кердан, й красень Станислав Мроздовицький і старий Кіндрат Бурляй і обидва Ненаї, Данило й Іван, славні лицарі степові, й-Філон Джеджалій і кінник Ганджа й Небаба й Гаврило Негребецький... П'яні всі, пашать іхні обличча, дужа радість, як птах у грудях і розкриллям рве груди. Розсілися за столами, проливають липке, солодке вино на малярний оксаліт, оковитаю нехтують, мечі брязкати, панцирі розіп'яті, куряться чуби, обіймаються й чоломкаються з німцями й голендрами й з тими всіми, що перебігли вчора — з Адамом Хмілецьким і Миколаем Бруякою й братом його і з Іскрицьким і Григоріем Ольшанським і Христофором Ласком... Всі ще вчора ходили в гетьманських барвах, сьогодні ще з німецька одягнені, але б'ють куляями себе в панцирні груди — плачуть і кличуть матку-отчизну. Громодар

Богдан. Крестнув блискавицею небо, що пустелю осяяв, може б і спала без нього. Хуртовиною, зливою осяяв, бо він Богом даний.

Для Виговського — такий як усі, ні більший, ні менший. І Криштоф Косинський і Наливайко служили панам, поки не запекла привата. І Богдан служив, ще й як служив, не процесувався з Короною. Може й боніфікував би Суботів до віку, може й не посмів би й дітям наказав би своїм не сміти. Та чи й тепер посміє?...

Чадно, п'яно. Завтра говорити треба з ними всімі. не сьогодні. Сьогодні мутні голови, хоч і недурні голови.

Вийшов у ніч. Не спостерігли, майнула комусь постать недавнього комісаря, але не затримували, не любили його. Тільки Станислав Кричевський іноді підходив, але Кричевського не було — і він не любив гульні, димних голов Ще Силуян Мужиловський — з ним поговорити б. бачить далі ніж усі, гострозорий.

Пішов за шатрами, між вогнищами, кухнями, списами, заткненими в землю. Переступав п'яних, а вони покотом лежали, обнявши сулії, на сідла поклавши голови, на мішки з добром. В відсвіті багаттів вилискували панцері, червоніли делій й шуби, здерти з панів. Червено взялось усе: і ковані вози, ручиці й лющині й походні кухні й шишаки драгунів і райтарів: ті сонно белькотили. Йшли обнявши, похитувалися. Райтарський обоз. Панська драгунія, вчора перейшла. Корогви полків повисли на стеблах. Тиха ніч, сухий цей май, вижарить сонце за днія, випалить до тла, а вночі безвіт'я. Вали, палісади. Куялють варти, бlimают ліхтарні, покрикують варти і, спів здалека, іржать коні, попутані в травах. А заграва кругом. все Поросся в заграві.

Гармати з мовчазними гирлами. Серпентини, фальконети, яструби, сови. Жевріли вчора, вчре вистигли. Добрі гармати, добрі людвісарі німецькі. З цими гарматами й Бар облягати й Кодак й Кам'янець.

Хтось бовваніє на валу. Може котрий з вартових. Виговський гадав пройти, до світання ще час, валами до свого шатра, в обозі старших.

— Іване...

Озирнувся. Приступив блище. На гарматі сидів Богдан, обтулений в бурку.

— Нема слу, ваша милосте?..

— Марудно, зітхнув Богдан, до гульні не тая голова, з не спиться. Ти куди так?..

— Збережу голову на завтра.

Разок зубів під чорним, тонким вусом. Богдан важко повернув голову, дивився далі, в степ, у згар.

— Новини які, Іване?..

— Хміль вікторії, ваша мосте Богдане, радуйся, руське плем'я. В цій хвилині не можна навіть облічити, що нам вікторія сплодить.

Щастя принесе, вашмосте... Душно було, парно, а тепер прохолодь...

— Клопіт, Іване, клопіт сплодить...

Він узяв голову в долоні, замислився.

Шумів обоз.

— Клопіт, вашмосте Богдане? Вся нація козакоруська встає. Суд Річпосполитії іде. Ті, що мовчали, підвельись. Ті, що найнижче впали, історію творитимуть. Нації вирок, пане Богдане.

Хіба це не милость Божія це воскресення Лазаря, нашої нації?..

— Козакоруська нація, кажеш, Іване?... Plebs, чернь многоголова вийшла. Море, потоп, colluvies, пане Іване, боюсь, ох і боюсь ї... Хіба взявся й ти бути proditor patriae¹⁾?

Виговський посміхнувся.

— Patria вашмосте? Отчизна — матка, а Корона ма-чуха...

— А мені матка, крикнув хрипко Хмельницький; ти вашмосте, роками ненависть тай, мені нашптував, іншим шепотів, а я... а я — винен Річпосполитії...

— Кривду свою?..

— Шляхеткам винен і їх знесу...

— А шляхетки це не Річпосполита?..

— Егзагерую кривди — за короля, не за себе... Я за Польонію кров свою лив... батько мій упав під Цецорою.., а Свіршовський, а Сагайдачний, а Дацкович?..

— То розжени знов чернь, козацтво знов віддай комісарам; стримуючи себе, сказав Виговський, але в голосі його була злоба: якщо антицессори твої були рабами, то й ти рабом будеш? Найвище щастя твое, страшне щастя, вашмосте — тепер або ніколи й ти спинився й ти ще вагаєшся, ще про матку-річпосполиту говориш?.. Річпосполита жде тебе, але не тая, не тая, вашмосте...

— Яка ж?..

— Козацька, козакоукраїнська, Богдане. І тихо стало

¹⁾ зрадники вітчизни.

між ними. Шуміли обози, палахкотіли вогні. Небо, низьке й захмарене, лизали марева. Мідь гармат, осаджених довгим рядом у бруствери мовчазно вилискувала в цьому мареві.

Шабля брязнула. Хмельницький встав. Марево полонуло й його обличчя малиновим, тремким лезом.

— Рідко коли історія посміхається до нас людей малих, сказав із притиском Виговський так якби недомовляв, що й Хмельницький теж „мала людина”: невблаганна історія сама мчить колісницею й завернути її не сила, хіба Смотріння Божого це справа її завернути. А нам, *hominibus rarus* едине: з колісницею мчати вперед. Не під колесами, пане Богдане. І не боятись цієї погоні. *Proditor patriae будеш*, коли цього не збегнеш. *Proditor* на віки вічні, притчею потомних, що тебе прокленуть. Час твій, пане Богдане, час наш з тобою. Роксоляній час...

— Час Божий, тихо сказав Богдан, так буде як скоче Смотріння Боже...

І обернув до Виговського своє тверде, зчорніле обличчя:

— Чи не прокленуть мене *postiores* за те, що я, *homus parvus et simplex*¹⁾), відомщуючи кривди, в *colluvies* кинув націю?..

Але Виговський спокійно відповів:

— Нація цього хоче, вашмосте. А ти хоч великим можеш бути, не станеш ніколи більшим за націю...

Хмельницький шарпнув бурку, що впала йому з рамени, загорнувся в неї і без слова подався геть, у низ, з валів.

Кінець першої частини.

¹⁾ людина мала й проста.

7

